

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YABANCI VE AZINLIK MEKTEPLERİNİN FAALİYETLERİ

ZEKİ SALİH ZENGİN*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, çok çeşitli etnik ve dîni özelliklere sahip nüfusu bünyesinde barındıran bir demografik yapıya sahip olmuştur. Müslüman olmayan (gayrimüslim) nüfusun hak ve sorumlulukları, söz konusu dönem içerisinde İslam hukukunun öngördüğü esaslar çerçevesinde belirlenmiştir. Buna göre gayrimüslimlerin, azınlık¹ olarak, özellikle dîni haklarının korunduğu, askerlik görevinden muaf tutuldukları, mal ve can güvenliklerinin teminat altına alındığı, dolayısıyla Müslüman olan vatandaşlar karşısında ikinci sınıf bir hukukî statüye sahip olmadıkları bilinmektedir².

Osmanlı Devleti içerisinde yabancı ve azınlık mekteplerinin açılması İstanbul'un fethinden sonra, gayrimüslim unsurlara dîni hakların verilmesine paralel olarak başlamış ve tanınan dîni özgürlüğün doğal bir parçası

* Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Tarihi Bilim Dalı Öğretim Üyesi. E-mail : zsalih@cu.edu.tr

¹ "Azınlık/ekalliyet/minorite", hukukî ve sosyolojik anlamı itibarıyla, bir toplulukta asıl topluma göre etnik köken ya da din gibi bir nitelik bakımından ayrı ve daha az sayıda olanların teşkil ettiği, ilgili devletin vatandaşı olan zümre, "yabancı" ise başka bir ülkenin vatandaşı anlamına gelmektedir. Bk. Mustafa Ovacık, *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2003, s. 23, 67, 279; H. Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1969, s. 33, 319.

² İslam hukuku içerisinde gayrimüslim azınlıklara "zımmî", yabancılarla ise "müste'men" statüsü verilerek hukukî ve dîni hakları korunmuştur. Bk. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay., İstanbul 1996, s. 157-169. Tanınan bazı haklar dolayısıyla gayrimüslimlerin müslümanlardan bazen daha avantajlı olduklarını iddia etmek bile mümkündür. Mesela, gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisi karşılığında mal ve canları teminat altına alınmaktadır. Askerlik görevinden muaf olan gayrimüslimlerin, ticaret ve sanat gibi alanlara yönelerek bu alanlarda etkin bir güç oluşturdukları bilinmektedir. Fatih'in İstanbul'un fethinden sonra Galata zımmilerine verdiği ahidname için, Bk., Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 476-477. Osmanlı Devleti'nin teb'ası olan gayrimüslimlerin hukukî durumları ve verilen haklar için, Bk., Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yay., İstanbul 2004.

olarak görülmüştür³. Ülkedeki Rum, Ermeni ve Museviler gibi azınlıklar yanında Fransız, İngiliz, Amerikalı, Alman vs. ait yabancı mekteplerin, başlangıçta ibadet yerleri etrafında halka din hizmetlerinin verilmesi ve din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla açıldıkları görülmektedir. Son derece normal ve geçerli bir nedene dayanan bu uygulama, sonraları Osmanlı Devleti'nin siyasi, askerî ve ekonomik gücünün zayıflamaya başlaması ile birlikte amacının dışına çıkarak, misyonerlik faaliyetleri ile desteklenerek, çeşitlilik taşıyan demografik yapıya sahip Osmanlı toplum yapısının, bazen dinî bazen de etnik parçalarını birbirlerinden ayırıp, devletin parçalanmasını hedefleyen faaliyetlerin bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin, özellikle son dönemlerde yabancı devletler tarafından zaman zaman siyasi baskı unsuru olarak kullanılmaya çalışıldığı, görünüşte gayrimüslimlerin haklarının korunması adı altında elde edilen birtakım imtiyazların, neticede bu emelin gerçekleşmesinde bir vasıta olarak kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Elde edilen haklar çerçevesinde kurulan mekteplerin birçoğunun dış siyasi baskıların adeta iç destekçisi olarak kullanılmaya çalışıldığı veya öyle görüldüğünün ileri sürülmesi yanlış olmayacaktır⁴. Belgelerde kayıtlara geçen bilgilere ve yaşanan olaylara bakıldığında bu kurumların, Osmanlı toplumunun siyasi ve sosyal yapısının parçalanması amacı için araç olarak kullanıldığı veya buna çalışıldığı açıkça görülmektedir. Ancak şu kanaatimizi de belirtmeliyiz ki bu amaç, özellikle yabancılar ve Osmanlı teb'ası bazı gayrimüslimler tarafından güdülmüştür. Bununla birlikte Osmanlı teb'ası olan bütün gayrimüslimlerin böyle bir amacı taşıdıkları ve bu yönde çalıştıklarını iddia etmek de mümkün değildir.

İlk zamanlarda masum ve haklı bir arzunun sonucu olarak kurulan bu mekteplerin, daha sonraları sayı ve faaliyet açısından amaçlarından sap-

³ Tanzimat öncesinde yabancı ve azınlıkların açtıkları mektepler için, Bk. O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 738-755; 769-774.

⁴ Krş. O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi III-IV*, s. 1028-1046; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1991, s. 119-121; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005, s. 67-68, 77-78; İlnur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 129; Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 153-182; Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 183-204.

masının tarihini sayıp dökmek bu çalışmanın sınırlarını ve amacını aşacaktır. Osmanlı dönemindeki yabancı ve azınlık mektepleri ile ilgili olarak ortaya konulmuş çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde konunun II. Abdülhamit dönemindeki seyri hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu dönemle ilgili olarak, devlet adamları tarafından hazırlanan bazı raporlar yayımlanmakla birlikte, bu dönemle ilgili olarak hazırlanmış müstakil bir çalışma tespitlerimize göre bulunmamaktadır. Çalışmadaki amacımız bu sürecin, problem haline gelmeye başladığı Tanzimat dönemine temas ettikten sonra, özellikle II. Abdülhamit dönemine ait kısmının belgelere dayalı olarak ele alınarak, söz konusu mekteplerin açılmasının gerekçeleri, yaygınlaşması ve problem haline gelmesinin nedenleri ile problemin çözümü için alınan tedbirler hakkında bilgiler vermektir.

A. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE YABANCI VE AZINLIK MEKTEPLERİNİN DURUMU

Tanzimat dönemi⁵ siyasî, hukukî ve iktisadî alanlara paralel olarak özellikle eğitim alanında da değişimin gerçekleştirildiği önemli bir dönüm noktası olmuştur. Geleneksel ya da klasik eğitim anlayış ve kurumlarının terk edilerek modern eğitimin temellerinin atıldığı bu dönem, günümüzde halen varlığını sürdüren eğitim tarzının da başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bilginin, gelişmenin temel nedeni ve şartı olduğu gerçeğinin benimsenerek eğitimin yaygınlaştırılması için gerekli yasal düzenlemelerin ve diğer alt-yapının hazırlanmasına girilen bu dönemde eğitim, devletin temel görevleri arasında sayılmıştır. Eğitim alanında yeni bir sistem oluşturulurken karşılaşılan temel problemler, bu sistemi devam ettirecek insan kaynağının yetiştirilmesi yanında ekonomik mahrumiyet olmuştur. Diğer taraftan geleneksel ve modern eğitim kurumlarının yanında, yabancı ve azınlık okullarının da katılması ile ortaya çıkan eğitim sisteminin üçlü yapısı, eğitimde gerçek bir ideal ve amaç birliğinin oluşturulamamasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve gayrimüslimler arasında belirli konularda ayırımın olduğu bilinmektedir. Haksızlığa uğramak ve ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edilmenin dışında, inanç ve buna bağlı olarak kültürel farklılık nedenlerine bağlı olarak ortaya çıkan bu ayırımın, hukuka yansıyan kısmı - özel hukuk dışında - Tanzimat döneminde ortadan kaldırılmıştır.

⁵ Döneme adını veren Tanzimat Fermanı'nın günümüz Türk harflerine çevirisi için, Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 255-258; Suna Kili/A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985, s. 11-13.

Tanzimatla birlikte, teb'anın dini yapısına göre şekillenen geleneksel "millet" sisteminden vazgeçilerek "vatandaşlık" esası kabul edilmiş, hukukî statü farkı ortadan kaldırılarak, ülkede yaşayan herkesin aynı hukuk kurallarına tâbi olması esası benimsenmiş, böylece devletin parçalanması ve dış baskıların da engellenmesi hedeflenmiştir⁶. Hukuk ve idare alanındaki bu değişimin eğitim alanına yansımaları, eğitim politikasının da "Osmanlıcılık" idealini gerçekleştirmek amacıyla yönelmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Buna göre din ve ırk farkı gözetilmeksizin, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan bütün vatandaşlar "Osmanlılık" paydası etrafında ortak ideali paylaşmak amacıyla sahip olarak yetiştirilecektir. Ne var ki bu ideal, gerçeklikte var olan farklılıkları ortadan kaldırmadığı için eğitim alanındaki farklılaşma özellikle dinî, kısmen de kültürel farklılıklar nedeniyle devam etmiştir. Eğitim alanında yapılan düzenlemeler de söz konusu bu farklılıklar göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde hususî mekteplerin açılmasına imkan tanınırken, devlet tarafından açılan resmî mekteplerde gayrimüslim vatandaşların durumları göz önüne alınarak bazı düzenlemelere gidilmiştir. Söz konusu düzenlemeler genel olarak, nüfus yoğunluğuna göre farklı cemaatler için iptidai ve rüştiyelerin açılması yanında, rüştiye mekteplerinde görevlendirilmek üzere muallimlerin yetiştirilmesi için kız ve erkek muallim mekteplerinin açılması ve bu mekteplerin programlarında yer verilen din derslerinde, her cemaatin kendi dinlerinin öğretimine yer verilmesi, ayrıca bazı derslerin kendi lisanları ile okutulmasıyla ilgilidir⁷. Bu durum, Müslüman olmayan vatandaşların, devlet nazarında ikinci sınıf görülmesinden değil, sahip oldukları kültürel farklılıkların korunması amacıyla kaynaklanır. Bu farklılığın eğitim alanında dikkate alınması ve düzenlemenin buna göre yapılması ayrımcılık değil, farklılıklara gösterilen saygının sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu ayrımın siyasî, hukukî ve sosyal alanlarda devletin birlik ve bütünlüğünün zedelenmemesi ve devamının sağlanması amacıyla aşmaksızın, herkesin kendi dinini ve dilini öğrenmesine imkan tanınması ile sınırlı tutulmasının bilinmesi gerekir. İşte bu nokta özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemde aşılmış olduğu içindir ki eğitimde amaç birliği zedelenmiş, neticede yabancı ve azınlık okulları devletin parçalanmasında önemli bir paya sahip olmuştur. Maarif-i Umumiye Ni-

⁶ Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998, s. 6.

⁷ Bk. "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur II*, Tertib-i Evvel, mad. 3, 6, 15, 18, 23, 25, 27, 29, 33, 54, 69.

zamnamesi'nin 129. maddesi Osmanlı teb'ası olan veya olmayan kişiler ile cemaatlerin mektep açmalarına birtakım şartlar içerisinde izin vermekte ve bunları hususî mektepler olarak nitelemektedir⁸.

Azınlık ve yabancı mekteplerinin açılabilme şartları ve faaliyet esasları ile ilgili ilk yasal düzenlemeye Maarif-i Umumiye Nizamnamesi içerisinde yer verilmiştir. Ancak bu tarihten önceki bazı uluslararası anlaşmalarda, gerek ülkedeki gayrimüslimlerin birtakım haklarının korunması ile ilgili düzenlemelerin yapılması (ıslahat) gerekçesine bağlı olarak, gerekse taraf ülkelere verilen imtiyazlar kapsamında bu mekteplerin açılabilmesi için gerekli altyapı hazırlanmıştır. Tanzimat dönemi ile ilgili olarak, 1856 tarihli Paris Anlaşması, bu kapsamda değerlendirilmelidir. Yine bu anlaşma ile bağlantılı olarak aynı yıl hazırlanan Islahat Fermanı'nda, gayrimüslimlerin durumlarının düzeltilmesi çerçevesinde, eğitim kurumları açmaları meselesi de gündeme gelmiştir. Aslında meselenin kökünde Osmanlı teb'ası olarak bulunan gayrimüslimlerin, özellikle de Hıristiyanların haklarının genişletilmesi meselesi vardır. Nitekim Kırım Harbi sonunda imzalanan Paris Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Avrupa devletler hukukundan yararlanmak üzere kabul edilirken, ülkedeki Hıristiyan teb'anın durumunun düzenlenmesine de - o sırada ilan edilen Islahat Fermanı'na atıfta bulunularak - yer verilmiştir⁹.

⁸ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilgili 129. maddesi şöyledir: "Mekâtib-i hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Devlet-i Aliye ve gerek teb'a-i ecnebiyeden olan efrâd ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların mesârifat ve muhassasâtı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıflar canibinden idare ve ru'yet kılınır. Memalik-i Şahane'de bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerinin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şehadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde edebe ve politikaya muğâyir ders okutulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitaplar Maarif Nezareti'nden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise vilayet maarif idaresi ile vilayet valisi tarafından ve Dersaadet'te Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmîye verilir. Bu üç şart kâmilten mevcut olmadıkça mekâtib-i hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu takdirinde men' ve seddolunur. Mekâtib-i hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şehadetname bulunduğu halde onu maarif idaresine tasdik ettirmeleri lazım gelecektir".

⁹ Anlaşmanın 7. maddesinde şu ifadelerle yer verilir : "...Saltanat-ı Seniyye'nin Avrupa hukuk-ı umumiyesi ve cemiyeti menâfiinden hissedar olmaya dahil olduğunu ilan ederler...". 9. maddesinde ise şu ifadeler yer alır : "Zât-ı hazret-i Padişahî teb'alarının saadet-i hallerine masruf olan himmet-i mütevaliyeleri iktizasınca kavmiyet ve diyanet ayırmayarak cümlesi için mücib-i ıslah-ı hal olmakla beraber, memâlik-i şahanelerinin hristiyan ahali haklarında niyât-ı inayet-kârânelerini teyit eder bir kuta ferman-ı âli ihsan buyurmuş olduklarından...". Her iki madde içerisinde, söz konusu ıslahat meselesinin ülkenin iç işlerine müdahale için hak ve salahiyet veremeyeceği açıkça belirtilmektedir. Bk. *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi IX*, Yayınlayan: Münir Aktepe, Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul 1984, s. 235-236.

Ülkedeki gayrimüslimlerin hakları ve durumlarının iyileştirilmesi amacıyla bir taahhüt olarak hazırlanan Islahat Fermanı'nda, gayrimüslim teb'aya daha önce verilmiş olan imtiyazların aynen devam ettirileceğinin ötesinde "vaktin ve âsâr-ı medeniyet ve mâlûmât-ı müktesibenin icap ettirdiği islahatın" hükümetin nezaretinde ve patrikhanelerde oluşturulacak meclisler aracılığı ile görüşülerek kararlaştırılıp uygulanacağı belirtilmektedir. Eğitim konusuna da yer verilen Ferman'da şehir, kasaba ve köylerde gayrimüslimlere ait kilise, mektep, hastane ve mezarlık gibi mekanların tamir ve yeniden inşasının, ilgili cemaatin reisinin uygun görmesi ile mümkün olup bu konuda herhangi bir zorluk çıkartılmayarak sadece başvurunun yeterli olacağı belirtilmektedir. Ferman'da, her bir cemaatin maarif, hiref ve sanayiye dair mektepler açma haklarının olduğu; ancak bu mekteplerin usûl-i tedris ve muallimlerin tayini, üyeleri padişah tarafından atanan Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan karma (muhtelit¹⁰) bir maarif meclisinin nezaret ve teftişi altında olacağı belirtilmiştir. Buna göre, dînî amaçlı mekteplerin açılması ve faaliyeti, tamamen ilgili cemaatin ruhanî liderlerinin yetkisine bırakılmıştır. Buna karşılık genel ya da meslekî eğitimle ilgili olarak açılacaklar ise yine Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir kurulun denetimine bırakılmıştır. Yine eğitimle ilgili olarak resmi mekteplere, gerekli şartları taşıyan bütün teb'anın girmesinde bir sakınca olmadığı belirtilerek, askerî ve sivil (mülkî) mekteplere gayrimüslim talebelerin de kabul edileceği bildirilmektedir¹¹.

Gayrimüslimlerin eğitim de dahil birtakım haklarının korunması konusuna bu derece temas edilmesinin ardında acaba ne gibi amaçlar bulunmaktadır? Osmanlı Devleti, gayrimüslim teb'asını bu haklardan mahrum bırakmış mıdır ki esasen bir devletin içişleri olan bu konulara uluslararası anlaşmalarda yer verilmiş veya fermanla teminat altına alınmak durumunda kalmıştır ?

Tanzimat ve sonrasında eğitim alanındaki yenileşme çabaları çerçevesinde oluşturulan teşkilat ve açılan mektepler içerisinde, gayrimüslimlerin yer alamayacağı ile ilgili yasal bir düzenleme olmadığı gibi yeni kurulan mekteplere gayrimüslimlerin kabul edilmemesi gibi bir uygulama da söz konusu değildir. Nitekim Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bunun açık bir belgesidir. Yine Tanzimat döneminden itibaren eğitim-bilim faaliyetlerinin

¹⁰ Farklı dîni ve etnik kökene mensup kimselerden oluşan grup için kullanılan bir tabirdir. Mektepler için de kullanılan muhtelit tabiri aynı anlamı taşır. Bazen kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim görmeleri anlamına da gelmektedir.

¹¹ Fermanın tam metni için, Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 258-264; Suna Kili/A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Mevzuatı (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s. 14-18.

düzenlenmesi ve uygulanması çalışmalarında gayrimüslimlere de görevler verilmiştir. 1851 yılında kurulan Encümen-i Dâniş bünyesinde, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 1864 yılında Meclis-i Muhtelit olarak yeniden düzenlenmesi sonucu oluşturulan cemiyette, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurulan Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde, 1866 yılında kurulan Tercüme Cemiyeti'nde gayrimüslim üyeler yer almıştır¹². Ayrıca, Maarif Nezareti Müsteşarlığı, Mekâtib-i Aliye Müdürlüğü, Matbualar Müdürlüğü gibi üst düzey yöneticilikleri ile çeşitli seviyedeki mekteplerde idareci ve muallim olarak görevler verilmiştir¹³. Eğitim için yurtdışına gönderilen talebeler arasında da gayrimüslimler vardır¹⁴.

Yasal bir engelleme söz konusu olmamasına, hatta kabul edileceklerine Islahat Fermanı'nda yer verilmesine rağmen, gayrimüslimlerin resmî mekteplere rağbet etmedikleri görülmektedir. Bunun nedenleri arasında bu insanların yabancı mekteplerine yönelmeleri yanında¹⁵, kimi belgelerde söz konusu edildiği üzere, resmî mekteplerin sayı ve nitelik olarak yetersiz oluşlarıdır.

Yapılan düzenlemelerin sonucunda Tanzimat sonrasındaki dönemde yabancı ve azınlıklara ait hususî mekteplerin sayılarının hızla artmaya başladığı görülür. Artışta rol oynayan başlıca neden, mektep açmanın yabancı devletlere bir ayrıcalık, ilişkilerin düzenlenmesine yardım edici bir unsur olarak görülmesi, ardından da böyle bir uygulamanın, talip olan her devlet için adeta bir hak haline dönüşmesidir¹⁶.

Bu hak yabancı devletlere verilirken, açılan mekteplerin hukukî statüleri ve denetlenmesi gibi konularda herhangi bir düzenlemenin yapılmadığı görülmektedir. Eğitim alanındaki diğer faaliyetlere benzer biçimde, önce

¹² Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver, MEB Yay., Ankara 2002, s. 36-43, 68-72, 93-96, 78-79.

¹³ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 106, 160, 170, 225.

¹⁴ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 173.

¹⁵ 1881 yılında Harput'ta açılan askeri rüştiye mektebinin öğrenci kontenjanının yarısı gayrimüslimlere ayrılmıştır. Önceleri bu kontenjan dolmakta iken daha sonraları boş kalmış, gayrimüslimler yabancı misyoner okullarını tercih etmeye başlamışlardır. Bk. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 105.

¹⁶ Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında yabancı devletlerin mektep açmalarına izin vermesinin bu devletlere bahşedilen bir imtiyazdan, verilmesi gerekli bir hak haline dönüşmesi, kapitülasyonların gelişimine benzemektedir.

planlamanın ve düzenlemenin yapılarak, ardından faaliyete geçilmesi esası göz ardı edildiği gibi, bu mektepler için de önce hak verilmekte, hakkı alan faaliyete girişmekte, ancak bu faaliyetin sakıncaları görüldüğünde çalışma esaslarının tespit ve faaliyetlerinin kontrolü cihetine gidilmekte, bundan da beklenen sonuç alınamamaktadır. Bu mektepler hakkında kapsamlı hukuki düzenlemelerin ve buna bağlı olarak denetimlerinin yeterli ölçüde yapılamaması, kontrolden çıkmalarının başlıca nedeni olmuştur.

B. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YABANCI VE AZINLIK MEKTEPLERİ

Çalışmamızda II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mekteplerine karşı geliştirilen tutum ile bu tutumun sonuçlarının ortaya konulmasında takip edeceğimiz yaklaşım, konuyla ilgili olarak bu dönemde hazırlanmış raporların kronolojik olarak ele alınarak içeriklerinin tanıtılması biçiminde değil, mevcut belgelerden hareketle Osmanlı Devleti'nin konuya yaklaşımı, oluşan kanaatin nedenleri ve gerekçeleri, mekteplerin faaliyetleri ile birlikte ortaya konularak, ardından da öne sürülen çözüm önerileri, alınan tedbirlerin uygulanma imkanı ve nihayet sonuçların değerlendirilmesi biçiminde olacaktır.

İleride yer vereceğimiz belgelerden de açıkça anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mektepleri, faaliyetleri itibarıyla devletin siyasî bütünlüğünü tehdit eden nitelikler taşıyan, bu yüzden de kontrol altına alınması gereken kurumlar olarak görülmüşlerdir. Böyle bir kanaatin ortaya çıkmasının bir vehime ya da fobiye¹⁷ mi yoksa gerçekten de somut verilere mi dayandığı konusunun ortaya konulması gerekir.

Öncelikle şu hususu belirtmeliyiz ki yabancı ve azınlık mektepleri meselesi özellikle Tanzimat ve sonrası dönemde, misyonerlik faaliyetleri ile yabancı devletlerin, ülkedeki azınlıkların haklarını savunmak adına Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunmaları konusuyla birlikte gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybettiği ve çöküş içerisinde bulunduğu bu

¹⁷ Aktüel Dergisi'nin Sayı: 63, Temmuz 2005 s. 44-47 sayısında yayımlanan ve Hans-Lukas Kieser'in görüşlerine yer verilen "Misyonofobinin Kaynağı Abdülhamit" başlıklı yazıda, II. Abdülhamit'in misyonerlik faaliyetleri konusundaki tavrının "Misyonofobi" olarak değerlendirildiği görülmektedir. Gerek bu yazıda gerek aynı yazarın, *Iskalanmış Barış : Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yay., İstanbul 2005 adlı çalışmasında, söz konusu faaliyetlerin olumlu tarafları öne çıkartılmaya çalışılmaktadır.

dönemlerde azınlıklar konusu, yabancı devletler tarafından çeşitli gerekçelerle müdahale konusu yapılarak uluslararası anlaşmalarda yer alması sağlanmıştır. Diğer taraftan, yabancı devletlerin bu mekteplerin kuruluşlarına aracılık ederek himaye ettikleri, bu konuda kimi zaman yabancı devletlerin elçilerinin, devlet görevlileri ile karşı karşıya geldikleri bilinmektedir. Bu durum coğrafi, etnik, dîni ve kültürel yapısının hassasiyeti itibarıyla Osmanlı devlet adamlarını rahatsız etmiştir. Islahat Fermanı ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gibi düzenlemelerde bu konu ile ilgili hükümlere yer verilmesinin bir nedeni de yabancı devletlerin müdahalelerine engel olunması arzusudur. Aksi takdirde Osmanlı Devleti'nin eğitim imkanları açısından teb'ası arasında ayırım yaptığı ya da onların inanç ve kültürlerine müdahale etmeye çalıştığını iddia edebilmek mümkün değildir. Aksine devlet, teb'ası arasında din ve milliyet ayırımı yapmadan imkanlarını sunmayı hedeflemiştir. Herkesin kendi tercihi ile sahip olduğu inanç ve kültürünün devamına imkan vermeye çalışmış, bunu bir esas olarak kabul etmiştir. Bu yaklaşımın önceki dönemlerde de geçerli olduğu belgelerden açıkça anlaşılmaktadır. Mesela 1847 yılındaki bir yangında İstanbul'da Kadırga Limanı civarında yanan Ermeni sıbyan mektebi, Patriğin talebi üzerine, Padişah'ın fermanı ile eskisinden daha mükemmel biçimde yeniden inşa edilmiştir¹⁸. Aynı yaklaşımın II. Abdülhamit döneminde de devam ettiği görülmektedir. 1901 yılında Bafra'daki Ermeni cemaati tarafından bildirilen, kilise avlusunda bulunan harap durumdaki mektebin yıkılarak yenisinin yapılması hususundaki talep, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesinde incelenmiştir. İnceleme sonucunda mevcut mektebin ruhsatı bulunmamasına rağmen, önceden beri var olduğu göz önüne alınarak yeniden inşa edilmesinde bir sakınca bulunmamış, mektebe, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine uygun olarak faaliyet göstermek üzere ruhsat verildiği gibi, inşa masrafinin yarısının da devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir¹⁹. Cülûs yıldönümü tebrik töreninde, Ermeni Patriği'nin mekteplerdeki eğitimin düzene sokulması yönündeki talebi II. Abdülhamit tarafından uygun görülmüş, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir komisyon kurularak gerekli çalışmalara başlanması Sadarete bildirilmiştir²⁰. Yine, yabancıların faaliyet gösterdiği alanlardan birisi olan yetimhanelerin açılması ile ilgili olarak 1899 tarihli bir belgede şu ifadelere yer verilir:

¹⁸ BOA. A.DVN.MHM. No: 5/1, 1263 (1847).

¹⁹ BOA. Y.A.Res. No: 111/70, Gurre-i Zilkade 1318/7 Şubat 1316 (20 Şubat 1901).

²⁰ BOA. Y.PRK.BŞK. No: 53/126, 2 Rebiülahir 1315 (31 Ağustos 1897).

“...Anadolu'nun münasip bir mahallinde hükümetçe bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teb'a-i Osmaniye eytamının kabulü ve bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlakını tezhibe kâfil olmak üzere...²¹”.

Teb'a arasında ayırım yapılmadığı gibi herkesin milliyetinin ve buna bağlı olarak inanç ve kültürünün muhafaza edilmesi de eğitimde bir hedef olarak belirlenmiştir.

Yabancı ve azınlık mekteplerinin ülkenin bütünlüğünü bozucu faaliyetlerde buldukları ve bunun engellenmesi gerektiği düşüncesi, II. Abdülhamit döneminde bu konuyla ilgili olarak hazırlanan raporların tamamında ana hareket noktasını oluşturmuştur. Ortaya çıkan “ülkenin bütünlüğünün bozulması” endişesinin iki nedene dayandığı görülmektedir. Bunlardan ilki siyasi bütünlüğün bozulması, yani özellikle gayrimüslimlerin, siyasi ayrılık hareketlerine girmelerinin sağlanması veya desteklenmesidir. Diğeri ise Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler için de söz konusu olan, geleneksel dinî-kültürel yapının bozulması sonucunu doğurabilecek misyonerlik faaliyetleridir. Osmanlı Devleti teb'asını dinî kimlikleri ile tanımaktadır. Bu nedenle devlet her cemaatin kendi kimliğini, dolayısıyla dinini muhafaza etmesini sağlamayı kendine görev olarak kabul etmektedir. Bu nedenlerden ötürü devlet her hâlükârda, yabancı ve azınlık mekteplerinin gerçekleştirdiği ya da aracılık ettiği misyonerlik faaliyetlerini bölücülük faaliyetleri yanında önemli bir problem olarak kabul etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı ve azınlık mekteplerinin ülkede bölücülük faaliyetlerini destekledikleri, gayrimüslim unsurları kışkırtmaya çalıştıkları görülmektedir. Nitekim 1893 tarihli bir belgede Sivas, Kayseri, Yozgat ve Merzifon civarındaki Ermenilerin bölücülük faaliyetleri ile bunlara destek veren Protestan Mektebi'nden söz edilmektedir²². Yine bu konuyla ilgili olarak başka bir belgede ise Merzifon'daki Protestan Mektebi'nde yapılan toplantıda, provakasyon amaçlı olarak, Boğazlıyan'daki Ermeni kiliselerinin ve Yozgat'taki Protestan Mektebi'nin yakılmasının, ayrıca ilkbaharla birlikte Müslüman kıyafetiyle çetelerin çıkartılıp asayişin bozulması ve bir misyonerin öldürülmesinin planlandığı belirtilerek gerekli tedbirin alınması istenmektedir²³. Belgede, söz konusu mekteplerin, eğitim-öğretim

²¹ BOA. Y.A.Res. No: 101/39.

²² BOA. Y.A.Hus. No: 269/88, 18 Receb 1310/24 Kanunusani 1308 (5 Şubat 1893).

²³ BOA. Y.A.Hus. No: 272/56, 10 Ramazan 1310/16 Mart 1309 (28 Mart 1893); Y.MTV. No: 76/46, 15 Mart 1309 (27 Mart 1893).

dışında ve bununla hiçbir ilgisi olmamak üzere Ermenilerin kışkırtılarak huzurun bozulması için yapılan planlarda merkez niteliğinde olduğu, hazırlanan provakasyon ile halkın yanında dış güçlerin ilgi ve desteğinin sağlanmasının hedeflendiği belirtilmektedir. Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki belgelerde yer alan bu bilgilerin, genel amacı tespit noktasında, isabetli oldukları anlaşılmaktadır. Julius Richter'in, aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ile ilgili rapor mahiyetinde olan eserinde, Ermenilerin Sason ve civarında başlatukları isyanın neden ve niteliği hakkındaki yaklaşımı, Ermenilerin dinî ve siyasî açıdan nasıl kışkırtıldığını ortaya koyar. Aslında siyasî-bölücü nitelikli isyan hareketlerinin dinî temele dayandırılarak, "Müslümanların Hıristiyanları sadece inançlarından dolayı katlettikleri" önyargısından hareketle ortaya konulan bu tür yaklaşım, tarihî gerçeğe asla örtüşmediği gibi, asırlarca birlikte barış içinde yaşayan ve herhangi bir problem teşkil etmeyen "inanç" farklılığını çatışma ve düşmanlık nedeni haline getirmek niyetini de adeta itiraf eder niteliktedir²⁴. Eserde, olay tamamen Müslüman-Hıristiyan din çatışması olarak açıklanarak, Hıristiyan Ermenilerin imanlarına sahip çıkmak adına maruz kaldıkları eziyetlere rağmen nasıl direndikleri ve bu uğurda can verdikleri efsanevi biçimde anlatılmaktadır²⁵. Bununla birlikte yazar, meydana gelen olayları masumane bir hak arayışı ve maruz kalınan zulüm biçiminde dile getirmeye çalışırken olayın siyasî-bölücü niteliğini de ortaya koymaktadır²⁶. Gerek sözünü ettiğim bu eser gerekse diğer çalışmalar, misyonerliğin ve misyonerlerin açtığı mekteplerin gerçek amacının din perdesi altında siyasî hedefler olduğunu ortaya koymaktadır²⁷.

²⁴ Olaylardan bir katliam olarak söz eden Richter, bunun soy farklılığından dolayı değil, sadece din farklılığından dolayı gerçekleştirildiğini iddia eder: "The massacres were not due to a question of race but to one of religion", Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, Newyork 1910, s. 143.

²⁵ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 140-146.

²⁶ Yazar, Osmanlıların hakim oldukları arazide yaşayan Ermenilerin acıklı bir durumda olduklarını belirterek 1878 yılındaki Berlin Kongresi'nin Ermenistan için yeni bir gün doğumu olduğunu, başlatılan isyanın da yeterli hazırlık yapılmadığı için zamansız olduğunu belirtmektedir. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 135-139.

²⁷ Bk. Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 74-78. Eğitim ve okullaşmanın misyoner amaçlarının gerçekleştirilmesinin önemli bir aracı olduğu belirtilmektedir. Bk. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 123, 135; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 151; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002, s. 344-356; Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri Anadolu'daki Rumlar ve Pontus

Bu girişimlerin ülkedeki azınlıklar tarafından değil, özellikle yabancılar tarafından planlandığına dikkat çekmek istiyoruz. Gayrimüslim azınlıkların ve temsilcilerinin isyan ve bölücülük hareketlerini desteklemedikleri ve rahatsızlık duydukları görülmektedir. Nitekim basında çıkan bazı haberler, azınlık temsilci ve din adamlarının isyan hareketlerini onaylamadığını ortaya koymaktadır²⁸. 1887 yılında Sadrazam Kamil Paşa'nın belirttiğine göre İstanbul Beyoğlu'nda Taksim meydanına yakın bir mevkide kiralanmış bir handa kurulan yatılı Yunan Mektebi'nde bölücü nitelikli fikirler çocuklara aşılanmakta, Cuma günleri yapılan selamlık töreninden dönen Türk askerlerine hakaret ettirilmektedir. Bazı Rum veliler, bütün bunlara sebep olan mektebin Yunanlı müdürünün görevinden uzaklaştırılmasını istemişler; ancak netice elde edemeyince tepkilerini çocuklarını bu mektepten alarak ortaya koymuşlardır. Kamil Paşa, söz konusu olayla ilgili olarak gerekli tedbirin alınmasını, ayrıca ecnebi ve Hıristiyan mekteplerinin iyi teftiş edilmesi gerektiğini belirtmektedir²⁹. Yine Kamil Paşa, başka bir yazısında, azınlık mektepleri üzerindeki yabancı devletlerin müdahalelerine dikkat çekmiştir. Yazıda, Yunan hükümetinin ülkedeki Rum mekteplerine, gönderdiği zararlı yayınlarla, müdahale etmeye çalışıp fesat tohumlarının gelişmesine neden olduğunu belirterek durumunun maarifçe tetkik edilmesi gerektiği belirtilmektedir³⁰.

Meselesi", s. 195-203. II. Abdülhamit dönemindeki misyoner faaliyetleri ve değerlendirmeler hakkında bilgi için, Bk. Selim Deringil, *İküdarn Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağlalı Güven, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 119-140.

²⁸ Sason olaylarından sonra Ermeni din adamı ve ileri gelenleri devlet yetkililerine gönderdikleri mesajlarda, olaylardan dolayı üzüntülerini belirterek bu tür fesat hareketlerine karşı olduklarını, kendilerinin din, ırz, mal ve can güvenliği içerisinde yaşadıklarını belirterek şükranlarını ifade etmişlerdir. Bk. İkdam, Sayı: 482, 9 Cemaziyelahir 1313/14 Teşrinisani 1311/26 Teşrinisani 1895; İkdam, Sayı: 545, 13 Şaban 1313/28 Kanunusani 1896; İkdam, Sayı: 806, 8 Cemaziyelvel 1314/3 Teşrinievvel 1312/15 Teşrinievvel 1896; İkdam, Sayı: 822, 24 Cemaziyelvel 1314/19 Teşrinievvel 1312/ 31 Teşrinievvel 1896; İkdam, Sayı: 826, 28 Cemaziyelvel 1314/23 Teşrinievvel 1312/4 Kasım 1896.

²⁹ BOA. Y.A.Hus. No: 201/65, 13 Receb 1304/26 Mart 1303 (7 Nisan 1887).

³⁰ BOA. Y.A.Hus. No: 238/33, 7 Muharrem 1308/11 Ağustos 1306 (23 Ağustos 1890). Yunan Hariciye Nezareti'nin, Rum mekteplerinin denetlenmesi ve sorumluluğunun Rum Patrikhanesine ait olduğundan, maarif memurları tarafından gelir-gider, öğretim programı, talebe sayısı hakkında istenilecek bilgilerin metropolitler tarafından verileceğine ilişkin, konsoloslar aracılığı ile Osmanlı idaresindeki bölgelerdeki metropolitlere gizlice gönderilen talimat Yanya valiliği tarafından ele geçirilip hükümete bildirilmiştir. Bk. Y.A.Hus. No: 236/52, 15 Zilkade 1307/20 Haziran 1306 (3 Temmuz 1890).

1893 tarihli bir raporda ise bazı ecnebi devletlerin, ülkede farklı niyetlerle açmış oldukları mekteplerin sayı ve eğitim tarzlarının (usûl-i talimiye) artık kayıtsız kalınamayacak hale geldiğine dikkat çekilmektedir. Suriye, özellikle de Kosova, Manastır ve Yanya'da açılan bu mekteplerin Yunan, Bulgar, Sırp ve Romenleri destekledikleri ve halkı kendi yanlarına çekerek devletten soğutmaya çalıştıkları belirtilmektedir. Aynı belgede, İstanbul Bebek'te bulunan Amerikan Mektebi'nin zararlı faaliyetlerde bulunduğu belirtilerek, bu mektebin Bulgaristan'ın şimdiki hale gelmesinde Rusya'dan daha fazla katkısının olduğu ileri sürülmektedir³¹.

1896 yılında Doğu Anadolu'da altı merkezdeki (Vilâyât-ı Sitte³²) eğitimle ilgili olarak yapılan çalışmaları incelemek üzere görevlendirilen ve hazırladığı raporunda azınlık mekteplerinin faaliyetlerine de yer veren Şakir Paşa, 1894 yılında Ermenilerin Sason'daki isyanlarını kasederek, karışıklıkların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde bu mekteplerin önemli payının olduğunu belirtmektedir:

"Vilâyât-ı Sitte'de rızâ-yı merâhim-i irtizâ-yı padişahiye muhalif zuhûr eden iğtışâş-ı âhire, mârû'larz, mekâtib-i hususiye ve milliyelerde ezhân-ı etfâlin zehirlenmiş ve bu cihetle tesvîlât-ı hariciyeye kapılmağa istidat hâsıl olmuş bulunmasının pek çok yardımı olduğunu inkar kabil değildir"³³.

Tepki toplayan veya tedirginlik doğuran konulardan biri de bu mekteplerde yapılan misyonerlik faaliyetleridir. 25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) ve 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899) tarihlerini taşıyan ve daha önce yayınlandığına rastlamadığımız, yabancı ve azınlıklar tarafından açılan mektep, yetimhane gibi kurumların kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili olarak alınması gereken tedbirleri içeren iki rapor ile birlikte bulunan ve Sadrazam'ın imzasını taşıyan Padişah'a arz yazısında, Anadolu'da misyonerler tarafından yapılan faaliyetler devam ettiği takdirde ahalinin efkâr ve ahlâkının bozulacağına dikkat çekilerek bunun önüne geçilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Yine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa başkanlığındaki komisyonun hazırladığı raporda da ülkedeki misyoner faaliyetlerinin zararlı

³¹ BOA. Y.EE. No: 10/53, 13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893). İleri sürülen bu iddianın yanlış olmadığı anlaşılıyor. Bk. Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 548-551.

³² Söz konusu bu altı vilayet Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis, Van vilayetleridir.

³³ BOA. Y.EE. No: 131/21, 16 Zilkade 1313/17 Nisan 1312 (29 Nisan 1896).

etkilerinden söz edilerek, bunların engellenmesinin hükümetin görevi olduğu vurgulanmaktadır³⁴.

Ülkede açılan yabancı mekteplerinde izlenen öğretim programı incelendiğinde, ilki doğrudan din görevlisi yetiştirmek amacıyla açılan, ikincisi ise genel eğitim ağırlıklı mektepler olmak üzere iki tür mektebin var olduğu görülmektedir. Çeşitli öğretim basamaklarına ayrılan her iki tür mekteplerde doğal olarak farklı programlar izlenmektedir. Dinî eğitimin yapıldığı üç ya da dört yıl süreli ilahiyat mekteplerinde Türkçe, İngilizce, Ermenice, Rumca, Latince gibi dil derslerinin yanında, Hıristiyanlık dinine ait inanç esasları, İncil ve Tevrat tefsirleri, Kilise Tarihi, Ermeni Kilisesi Tarihi, Hıristiyan Ahlakı ve Ahlak Felsefesi gibi teorik dersler yanında kutsal müzik, hitabet ve vaaz sanatı, papazlık ve pastörlük mesleği ile ilgili pratiklere de yer verilmektedir³⁵. Genel eğitim ağırlıklı mekteplerde (kolej) ise mektebin öğretim seviyesi, öğrencilerin milliyet ve cinsiyetlerine göre farklılıklar taşıyan programlar izlenmektedir. İlk ve orta dereceli mekteplerde okuma-yazma, Türkçe, Ermenice, Rumca, İngilizce, Aritmetik, Fizik, Kimya, Coğrafya, Ermeni Tarihi, Din Dersi, yüksek kısmında ise Yunanca, Latince, Fransızca, Felsefe, İlahiyat, Müzik derslerine, kızlar için ise ayrıca Ev Ekonomisi, Dikiş-Nakış, El İşleri ve Pedagoji derslerine yer verilmiştir. Harput'taki Fırat Koleji'nde öğretim dili Ermenice olmuştur³⁶. Uygulanan programlar, amaca uygun biçimde, azınlıkların siyasi bölücülüğe uzanan millî kimlik kazandırılması noktasında önemli paya sahip olmuştur³⁷.

³⁴ BOA. Y.A.Res. No: 101/39.

³⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, s. 172-175.

³⁶ Bk. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, s. 190; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 101, 149.

³⁷ Mekteplerde okutulan dersler hakkında, Zühtü Paşa'nın, ileride daha geniş olarak bahsedeceğimiz raporunda da bilgi verilmektedir. Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, Yıl: 1981-1982, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1983, s. 200; Yahya Akyüz, "II. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", *A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi III/1-4*, Ankara 1970, s. 124-126. Daha ayrıntılı bilgi için, Bk. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 141-154; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, s. 152-205; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 57, 106-108, 114, 149-151, 260-262, 256; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, s. 103-109, 263-266; Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", s. 160-170.

Yabancı mekteplerinin misyonerlik faaliyetleri incelenirken şurası gözden uzak tutulmamalıdır ki, bu mekteplerde Müslüman öğrencilere karşı doğrudan bir Hıristiyanlık telkini - muhtemelen doğacak tepkiden çekinildiği için - söz konusu olmamıştır³⁸. Bu tepki, doğrudan öğrencinin ebeveyni ve kendisinden gelebileceği gibi aynı zamanda resmî makamların müdahalesini de doğuracaktır. Zira devletin genel yaklaşımı, her cemaatin inanç da dahil bütün kültürel özelliklerinin korunmasıdır. Tepkiyle karşılaşmamak için doğrudan telkin yerine, mekteplerde oluşan dinî ve kültürel ortam aracılığı ile öncelikle alıştırma, ısındırma, üstünlüğü hissettirme yoluyla öğrencinin hazırlanması ön plana çıkmaktadır. Yabancı olanın güzelliği, üstünlüğü, uygunluğu, kolaylığı ve sağladığı imkanları öğrenciye sunularak onun, yabancı olanı benimsemesi veya yakınlık duyması sağlanmaya çalışılarak, doğrudan din telkini yerine kültürel empoze yolu seçilmektedir. Böylece öğrenci din olarak Müslüman kalsa bile, kendi kültürüne soğukluk hissedip öteki kültür karşısında daha geri kaldığını düşünmeye başlayarak yabancı kültüre yakınlık hissedecek ve zamanla da olsa üstünlüğünü kabul edecektir. Osmanlı toplumu üzerinde mektepler aracılığı ile kültür empozisi siyasî amaçlar da taşımaktadır³⁹.

1907 yılında sunulan bir raporda, azınlık ve yabancı mekteplerine giden Müslüman çocuklarının dinî ve millî kimliklerini korumaları konusuna temas edilerek, bu mekteplerde çocuklara doğrudan dinî telkin yapılmadığı; ancak okutulan derslerin içeriği, ortam ve terbiye biçimi, kısaca sunulan bilgiler ve yaşanan kültürel ortam aracılığı ile çocukların kendilerine eğiliminin sağlandığı belirtilmektedir⁴⁰. Dönemin sonlarına ait bu belgede ileri sürülen fikirlerin, daha önceki yıllara, 1898 yılına ait bir belgedeki bilgilerle birleştirildiğinde, yanlış olmadığı ileri sürülebilir. Belgede, ülkede

³⁸ Krş. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 36.

³⁹ Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 83, 97-106, 148; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 77, 112 vd., 170.

⁴⁰ BOA. Y.PRK.AZJ. No: 52/28, 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907). 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907). Müslüman çocuklarının din eğitimleri ile ilgili başka bir belgede, yabancı mekteplerdeki dinî ortamdaki Müslüman çocuklarının etkilendiğinden bahsedilmektedir. Padişah'ın bir görüşme sırasında Amerikan elçisine, Robert Kolej'deki dinî ayinlerde farklı inanışlardaki çocukların durumu ile ilgili sorduğu soruya karşılık elçi, bütün talebelerin hep birlikte papazın nezaretinde dua ettiklerini ve talebeler arasında müslüman çocukların da bulunduğunu söylemiştir. Bk. BOA. Y.EE. No: 5/127, 8 Ramazan 1317/28 K.Evvel 1315 (10 Ocak 1900). Aynı durumdan diğer belgelerde de söz edilmektedir. Bk. BOA. Y.EE. No: 5/128, 1 Rebiülahir 1317 (9 Ağustos 1899).

çeşitli vilayetlerdeki azınlık ve yabancı mekteplerinin faaliyetleri hakkında bilgiler istenmiş, vilayetlerden başkente gönderilen yazılarda, misyonerlik çalışmalarının niteliği ve sonuçları hakkında önemli bilgiler iletilmiştir⁴¹. Gönderilen cevabî yazılarda, genel olarak bu mekteplere giden Müslüman çocuklarının sayısının çok fazla olmadığı, Hıristiyanlığı kabul edenlerin daha çok askere gitmemek için bu yolu seçtikleri, bununla birlikte Müslüman çocuklarının din eğitimi açısından yeterli bilgiye sahip olmadıkları, bu konuda cahilliğin olduğu belirtilmektedir. Kudüs'ten gelen yazıda ise bazı Müslümanların maddî yönden istifade edebilmek için çocuklarını Hıristiyan yetimhanelerine terk ettikleri ve bunların da Hıristiyan olarak yetiştirildikleri bildirilmektedir. Aynı biçimde geniş çaplı bir bilgi toplama faaliyetinin dönemin sonlarında, 1907 yılında, tekrarlandığı görülmektedir⁴². Bu denetimin özellikle Amerikan okullarına yöneldiği ve ne gibi çalışmalar yaptıklarının yanı sıra, talebeleri arasında Müslüman olup olmadığının özellikle üzerinde durulduğu görülmektedir. Verilen bilgilerden, bu mekteplere Müslüman çocuklarının fazla rağbet etmediği anlaşılmaktadır.

Söz konusu 1898 ve 1907 tarihli iki soruşturma sonucunda vilayetlerden gelen bilgiler, yabancı mekteplerin zararlı faaliyetlerinden şikayet ederek tedbir alınması gerektiğine dair bilgilerin bulunduğu diğer belgelerle çelişir gibi gözükmektedir. Ancak kanaatimizce, yukarıda sözünü ettiğimiz bu iki soruşturma sonucunda vilayetlerden gelen cevaplar, azınlık ve yabancı mekteplerinin zararlı faaliyetlerde bulunmadıklarını değil, özellikle Müslümanlar üzerindeki misyonerlik faaliyetlerinin neticesiz kaldığını ortaya koyar. Bu durum, alınan tedbirlerin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, bu mekteplerin misyonerlik faaliyetlerini açıkça değil, özendirme yoluyla yaptıkları, yine bu faaliyetlerin amaçları arasında özellikle azınlıkların kışkırtılarak, siyasî ayrılığa yol açmak üzere teşkilatlandırılma gayretinin olduğu da unutulmamalıdır. Protestan misyonerlik faaliyetlerinin

⁴¹ BOA. Y.PRK.UM. No: 44/96, 27 Şaban 1316/29 Kanunuevel 1314 (10 Ocak 1898).

⁴² BOA. Y.PRK.UM. No: 5/20, 2 Mayıs 1323 (15 Mayıs 1907). Mekteplerin faaliyetlerinin dönem boyunca takip edildiği görülmektedir. Bk. BOA. Y.PRK.BŞK. No: 62/64, 10 Temmuz 1316 (23 Temmuz 1900); Y.PRK.MKT. No: 45/5, 1 Teşrinisani 1317 (14 Kasım 1901).

⁴³ Ermeniler önceleri Protestan misyonerlere tepki gösterirken, daha sonraları bu tepkinin azalarak ortadan kalktığı, Ermenilerden bu mezhebe geçenlerin olduğu görülür. Bk. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı*.

Müslümanlardan daha çok özellikle Ermeniler⁴³, ayrıca Nesturi⁴⁴ ve Yezidilere⁴⁵ yönelik olarak gerçekleştirildiği, faaliyet merkezlerinin (istasyon) belirlenmesinde gayrimüslim nüfusun yoğunluğunun göz önüne alındığı bilinmektedir⁴⁶.

Osmanlı toplum yapısına bakıldığında, Müslüman halka doğrudan başka bir dinin telkin edilmesinin zaten netice getirmeyecek bir davranış olacağı ileri sürülebilir; çünkü farklı etnik ve dinî özellikler taşıyan Osmanlı toplumunda kimlikler din üzerinden şekillenmektedir. Devletin teb'asına yaklaşımı da din kimliği üzerinden olmaktadır. Bu durum doğal olarak, her insanın kendi kimliğini oluşturan dinine bağlı kalmasına, bundan kolayca vazgeçmemesine neden olmaktadır. Bununla birlikte millî kimliğin öne alınmasının veya birlikte ortaya çıkmasının bu durumu tersine çevireceğini iddia etmek doğru değildir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde millî kimliklerin ön plana çıkmasının da insanların dine olan bağlılığını azaltması sonucunu doğurduğunu iddia etmek mümkün değildir. Son dönem Osmanlı tarihi incelendiğinde, bağımsızlık gayretine giren unsurların millî kimliklerinin oluşmasında dinin önemli bir tesirinin olduğu görülmektedir⁴⁷. Esasen misyonerlerin başarmayı hedefledikleri ve siyasî açıdan problemin doğduğu asıl mesele de bu olmuştur.

Bu durumda, misyonerlik faaliyetlerinin asıl amacının Müslümanların Hıristiyanlaştırılması çabasından daha çok, diğer siyasî çabalarla birlikte gayrimüslim veya farklı etnik grupların harekete geçirilerek devletin bölünmesi veya zayıflatılması olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi dinî, diğeri siyasî amaçlı görünen bu hareketin siyasî amaçlarından endişe duyulması çok doğaldır. Dinî tarafının ise iki yönü bulunmaktadır : İlki Müslümanların

İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, s. 60, 76, 101; İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 485; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 49-50, 54, 77-78, 102-103. Bazı Ermenilerin Protestan ve Katolik mezheplerine geçmelerine, kendi içlerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar da neden olmuştur. Bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetümme)*, Yayınlayan : Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 206-207.

⁴⁴ BOA. Y.PRK.UM. No: 48/69, 27 C.Ahir 1317/21 Teşrinivvel 1315 (2 Kasım 1899); Y.PRK.DH. No: 8/25, 30 Teşrinisani 1310 (12 Aralık 1894). Ayrıca, Bk. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 117.

⁴⁵ BOA. DH.EUM.THR. No: 5/29, 30 Şaban 1327/3 Eylül 1325 (16 Eylül 1909).

⁴⁶ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 115-117.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 112-113.

dinlerini değiştirmeleri, ikincisi ise gayrimüslimlerin Katoliklik veya Protestanlık inançlarını benimsemeleri. Bu amaçların endişe duyurmasının nedenleri temelde ortaktır: Herkesin sahip olduğu dinin ve buna bağlı olarak da kültürün korunması isteğidir ki bu istek doğal olarak Müslüman teb'a için çok daha güçlü biçimde ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle belirtmeliyiz ki Hıristiyanlık dininin Müslümanlara telkin edilerek bu dine girmelerinin temin edilmesi amacıyla güden misyonerlik çalışmalarının tehlikeli hale gelmesi ya da böyle kabul edilmesinin sebepleri arasında, Müslüman ahaliye İslam dinin esaslarının öğretilmesindeki mevcut eksiklikler zikredilmelidir. Nitekim, Erzincan'daki eğitim problemlerinin dile getirildiği bir belgede birçok köyde mektep, cami ve dinin esaslarını öğretecek bir imamın bulunmadığı, bu yüzden de ahalinin Protestan misyonerlerinin telkinlerine karşı savunmasız kaldıklarından şikayet edilmektedir⁴⁸. Yine 1907 tarihli başka bir belgede, bu mekteplere giden Müslüman çocuklarının inanç ve devlete bağlılıkları konusunda karşı karşıya kaldıkları problemlere temas edilerek, çocukların dinlerini değiştirme konusunda doğrudan bir telkinle karşılaşmadıkları; ancak mektep ortamı, verilen terbiye ve davranış şekilleri ile kendilerine meyletmelerinin sağlandığı belirtilmektedir. Bunun önlenmesi için Müslüman çocukların bu mekteplere gitmeden önce dinî ve millî konularda yeterli ve doyurucu bilgilerle donatılması gerektiğinin belirtildiği raporda, Müslümanların bu mekteplere yönelmesinin nedeninin kaliteli eğitim vermelerinden kaynaklandığı belirtilerek, resmî devlet okullarının ıslah edilip, buralarda çalışan öğretmenlerin özellikle maddi açıdan yeterli hale getirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır⁴⁹.

1899 yılında Sadarete sunulan aynı içerikli iki yazıda belirtildiğine göre, bazı devlet adamları tarafından ecnebilere şirin görünmek (cemile göstermek) arzusu ve iyi bir şey yaptıkları düşüncesiyle eğitim konusunda tanınan serbestliğin suistimal edilmesi yüzünden, lüzumundan fazla yabancı ve azınlık mektebi kurulmuş, devlet bütün mektepleri denetleme hakkına sahip olduğu halde bunu gerçekleştirememiştir. Diğer taraftan Müslüman çocuklarının da devam ettiği bu mekteplerdeki programın ve bazı uygulamaların İslam inancı ile çelişir nitelikler taşıması, onların Hıristiyan geleneklerine kapılmalarına ve inançlarının bozulmasına neden olabilecektir. Yine bu çocukların, mekteplerdeki dinî ayinlere de katıldıkları görülmektedir. Bu

⁴⁸ BOA. Y.EE. No: 131/28, 22 Zilhicce 1313/22 Mayıs 1312 (4 Nisan 1896).

⁴⁹ BOA. Y.PRK.AZJ. No: 52/28, 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907).

yüzden, özellikle payitaht olan İstanbul'daki Müslüman çocukların bu tehlikelerden uzak tutulması gerektiği ileri sürülmektedir⁵⁰. Belgede bu konuda, devletin eğitim kurumlarının sayı ve nitelik olarak geliştirilerek Müslüman çocuklarının yabancı mekteplerine gitmelerine ihtiyaç bırakılmaması yanında, mekteplerdeki din derslerine gereken önemin verilmesi çare olarak gösterilmektedir.

Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nazırı tarafından 1907 yılında hükümete gönderilen bir yazıda⁵¹, ülkede eğitimin gelişmesi adına yapılanlar övücü bir dille anlatıldıktan sonra, buna rağmen birçok eksikliğin olduğundan bahsedilerek, İškodra gibi stratejik açıdan önem taşıyan bir vilayette eğitimin yeterince gelişmemesi yüzünden ahalinin cahil kaldığı, buradaki halkın aynı zamanda fakir olmaları yüzünden de ecnebî ruhban cemiyetlerinin faaliyetlerine maruz kaldıkları belirtilmektedir. Bu cemiyetler, kurdukları okullarda, köylerden topladıkları Müslüman çocukları rahip olarak eğiterek köylerine geri göndermektedir. Yerleşim yerlerinden daha uzaklarda bulunan dağ köylerinde birçok Müslümanın Hıristiyanlaştığı (tanassur), hatta bunun kasabalara bile sirayet ettiği belirtilmektedir. Yazıda, görünüşte halkın Hıristiyanlaştırılmasına yönelik bu çalışmaların aslında siyasi gayeler taşıdığı belirtilerek, bütün bunlar karşısında alınması gerek tedbir olarak, ruhban cemiyetlerinin istifade ettiği eksikliklerin kapatılmasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Buna göre, köylerdeki fakir çocukların giderlerinin karşılanacağı ve dinî konularda yeterli düzeyde bilgi sahibi olabilecekleri ve tahsillerini tamamlayıp geri köylerine döndüklerinde etraflarındaki insanları zararlı fikirlere karşı uyarabilmek üzere İškodra merkezinde yatılı bir Darülmualimin'in açılması gerektiği bildirilmektedir. Verilen bilgiler ve tedbir olarak ileri sürülenlerden anlaşılmaktadır ki çocukların dinî bilgileri öğrenmesi ile millî ve siyasi birliğin sağlanması arasında ayrılmaz bir ilişki kurulmaktadır.

Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi Müfettişi Hüseyin Hilmi tarafından İstanbul'a gönderilen 1904 tarihli başka bir belgede⁵², Selanik'teki Müslüman ailelerin varlıklı olanlarının ticaretle uğraştıkları, buna imkanı olmayanlarının ise yerli ve yabancı ticarethanelerde katiplik yaptıklarını belirtmektedir. Ancak

⁵⁰ BOA. Y. EE. No: 5/128, 1 Rebiülahir 1317 (9 Ağustos 1899); Y. PRK. BŞK. No: 60/24, 4 Rebiülahir 1317 (12 Ağustos 1899).

⁵¹ BOA. Y.MTV. No: 302/216, 28 Şaban 1325/23 Eylül 1323 (6 Ekim 1907).

⁵² BOA. Y.MTV. No: 260/200, Selh-i Rebiülevvel 1322/1 Haziran 1320 (14 Haziran 1904).

bu işi yapabilmek özellikle mâlî konularla ilgili bilgilere sahip olmaya bağlı kaldığından, Müslüman gençlerden maddî durumu iyi olanların tahsil için Fransa ve İsviçre'ye, yeterli gücü olmayanların ise Selanik'teki Fransa, İtalya, Romanya ve Rum mekteplerine devam ettikleri, böylece "fikir ve terbiye-i islamiye ve osmaniyelerinin" yani millî ve dinî terbiyelerinin bozulduğu belirtilmektedir. Yazıda, Selanik'te kurulan Terakki ve Fezziye mekteplerinin programlarına Ticaret Hukuku, Kavâid-i İktisadiye ile Usûl-i Defterî ve Muhâsebât ve Muhaberat-ı Ticariye gibi dersler ilave edildiği takdirde gençlerin bu yola başvurmak mecburiyetinde kalmayacakları belirtilerek bunun gerçekleştirilmesi istenmektedir.

II. Abdülhamit döneminde, yabancı mekteplerin sayısının hızla artması ve faaliyetlerinin denetlenememesi ciddi bir problem olarak kabul edilerek, sayılarındaki artışın önüne geçilmesi ve faaliyetlerinin kontrolü için çalışmalar başlatılmıştır. Öncelikle bu mekteplerin açılmasının yasal dayanağı olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesinin yeniden düzenlenmesine girişilmiştir⁵³. Bu problemin giderilmesi konusunda somut adım, söz konusu mekteplere ruhsat verilmesi ile ilgili esasların, 28 Cemaziyevvel 1309 (30 Aralık 1891) tarihinde padişahın isteği üzerine yeniden düzenlenmesi ile atılmıştır⁵⁴. Bu düzenlemeden yaklaşık üç ay önce, 22 Safer 1309/15 Eylül 1307 (27 Eylül 1891) tarihinde, konu ile ilgili olarak Mihran

⁵³ Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 27. 11 Cemaziyevvel 1304/25 Kanunusani 1302 (5 Şubat 1887) tarihli "Mektep Küşadı Hususunun Bi'l-istizan Sudür Edecek İrade-i Seniyye Üzerine Ferman-ı Âli Sudûruna Taliki Hakkında İrade-i Seniyye" de misyonerlik amaçlı olarak açılan ecnebî mekteplerinin zararlı faaliyetlerinden söz edilerek, bu mekteplerin bizzat Padişahın iznine bağlı olarak gerçekleştirilmesi için Şûrâ-yı Devlet'in Maarif Nizamnamesi üzerinde gerekli düzenlemeyi yapması istenmektedir. Bk. "Mektep Küşadı Hususunun Bi'l-istizan Sudür Edecek İrade-i Seniyye Üzerine Ferman-ı Âli Sudûruna Taliki Hakkında İrade-i Seniyye" *Düstur V*, Tertib-i Evvel, s.759-760. Nizamnamedeki bu düzenlemenin gerçekleştirilemediği, 1893 yılındaki diğer bir iradeden anlaşılmaktadır. "Meclis-i Vükelaca Ba'de't-tezekkür Mûsaade-i Seniyye İstühsal Edilmedikçe Mektep Küşadına ruhsat Verilmemesi Hakkında" ki iradede, gerekli inceleme yapılmadan ve Padişahın izni olmadan bu mekteplerin açılmasına kesinlikle izin verilmemesinin kanun olarak kabul edilmesi, aksine davrananların devlet ve millete ihanet etmiş sayılacakları belirtilmektedir. *Düstur VI*, Tertib-i Evvel, s. 1456-1457. Kat'î olan bu talimatın, bu tarihten sonra açılacak mektepleri kapsadığı anlaşılmaktadır. 1896 tarihli bir belgede, Dahiliye Nezareti, gayrimüslim mekteplerinin inşası ve tamirinin padişahın iznine bağlı olduğunu; ancak yanlış mekteplerin yeniden faaliyete geçmeleri konusunda nasıl davranılması gerektiği hakkında görüş istemektedir. Meclis-i Mahsus ve Maarif Nezareti, bu konuda tam bir açıklığın olmadığını, ancak kiliseler için olduğu gibi, yanlış mekteplerin yeniden inşa ve faaliyetlerine başlaması için izne gerek olmadığını karar vermiştir. BOA. Y.A.Res. No: 81/6, 3 Rebiülevvel 1314/31 Temmuz 1313 (12 Ağustos 1896).

⁵⁴ Bu düzenlemeden, konu ile ilgili bir rapor sunan Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa söz etmektedir. Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 196.

Boyacıyan tarafından sunulan bir rapor bulunmaktadır⁵⁵. Resmi bir talep üzerine değil, söz konusu kişinin kendi isteği ile kaleme aldığı anlaşılan bu raporun, söz konusu düzenlemenin yapılmasında etkisinin olduğu ileri sürülebilir. Bu tarihten sonra, ileri gelen devlet adamlarından konu ile ilgili ayrıntılı görüşler alınarak çalışmalar daha da ilerletilmiştir.

Döneme ait belgelerde yabancı ve azınlık mekteplerinin durumu ile ülkedeki misyonerlik faaliyetleri birbirinden ayrı olarak ele alınmamıştır. Her iki konuya ait çalışmaların aynı tarihte başlaması bunu açıkça göstermektedir ki, bu tarih 1893 yılı olarak tespit edilmektedir. Bu tarihi taşıyan bir belgede, Protestan misyonerlerinin olumsuz faaliyetlerinin engellenmesi çerçevesinde, alınması gereken tedbirlerle ilgili olarak Padişahın isteği Dahiliye Müsteşarı başkanlığında Şûrâ-yı Devlet, Adliye, Hariciye ve Zaptiye Nezaretlerinden bazı memurların katılımı ile oluşturulan komisyonun belirlediği esasları içeren mazbatanın sunulduğu belirtilmektedir⁵⁶. Alınan kararın, öncelikle durumun tespiti ve nelerin yapılabileceğinin belirlenmesine yönelik olarak, derhal başlatıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1893 tarihini taşıyan birçok rapora ulaşmamız mümkün olmuştur. Çalışmalar ve çözüm arayışları sonraki yıllarda da devam etmiştir.

1893 tarihli bir raporda⁵⁷, mevcut problemin çözümü için gerekli dayanığın Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bulunduğu belirtilerek, buna göre ruhsatsız mekteplerin derhal kapatılabileceği, ruhsatlı olanların ise çok sıkı biçimde denetlenerek, açığı bulunanlar için böyle bir yolun takip edilebileceği belirtilmektedir. Belgenin son kısmında bu mekteplerin kapatılmalarının kolay olmayacağı, şiddete başvurulmasının ise isabetli olmayıp, daha tutarlı tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmektedir.

Bu dönemde önemli bilgiler içeren diğer bir rapor da Ahmet Zühtü Paşa tarafından hazırlanmıştır. Ahmet Zühtü Paşa, Padişahın isteği üzerine ülkedeki yabancı ve azınlık mekteplerinin sayıları ile ilgili bilgileri içeren ilk raporunu 1893 yılında, ertesi yıl da daha kapsamlı olan ikinci raporunu

⁵⁵ Kudüs Mutasarrıflığı maiyetinde kaymakam mülazımı olarak görev yapan Ermeni asıllı Osmanlı devlet görevlisi Mihran Boyacıyan tarafından hazırlanan bu rapor için, Bk. Atilla Çetin, "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, Sayı: 253, Yıl: XXII, Mayıs 1984, s. 316-324.

⁵⁶ BOA. Y.A.Hus. No: 269/89, 17 Receb 1310/24 Kanunusani 1308 (5 Şubat 1893).

⁵⁷ BOA. Y.EE. No: 10/53, 13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893). Belgede, yabancıların mektep açmalarının Maarif Nezareti yahut mahalli idarelerin iznine bağlı olduğu halde, sabık sadrazam Kamil Paşa'nın bu kuralın dışına çıkarak İtalya sefirinin talebi üzerine farklı yerlerde 10 İtalyan mektebinin açılmasına doğrudan kendisinin izin verdiği belirtilmektedir.

hazırlamıştır⁵⁸. İkinci raporun baş tarafında, mekteplerin açılmaya başlanması ve bunun gerekçeleri hakkında Maarif Nezareti'nde herhangi bir bilginin bulunmadığı belirtilerek, gerekli bilgilerin Divan-ı Hümayun Kalemi'nden alındığı ifade edilmektedir. Sadece bu ifade bile, Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı ve azınlık mekteplerinin kontrol dışında olduğunu ve bunun nedeninin de yetkililerin ihmalinden kaynaklandığını ispata kâfidir. Aynı raporda, bu mekteplerin açılması konusunda devlet tarafından bir imtiyazın verildiğine dair bir anlaşmanın olmadığı ifadesine yer verilmektedir. Bu bilginin doğru olmadığı kanaatindeyiz; çünkü daha önce temas ettiğimiz 1856 yılında hazırlanan ve Paris Anlaşması'nda atıfta bulunulan Islahat Fermanı ile bu hakkın belirli şartlar dahilinde verildiği bilinmektedir. Buna rağmen raporda bu ifadeye yer verilmesi, söz konusu tarihten sonra konuyla ilgili olarak hiçbir ciddi düzenlemenin yapılmadığını ortaya koymaktadır. Hatta raporda belirtildiğine göre hiçbir dayanakları olmamasına rağmen, yabancı ülkelerin elçilerinin girişimleri ile 498 mektebin açılmasına ruhsat verildiği, başıboşluktan yararlanarak 4049 mektebin de ruhsatsız olarak faaliyelerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine raporda, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bu mekteplerin açılışları ile ilgili şartlar bulunmasına rağmen bunların göz ardı edilerek, özellikle taşrada birçok mektebin ruhsatsız açılmasına göz yumulduğu belirtilmektedir. Bütün bunlar, mekteplerin nasıl kontrol dışına çıktığını açıkça ortaya koymaktadır.

1893 tarihli diğer bir raporda⁵⁹ bu mekteplerin ilk açılışları ve sonraki seyri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna göre, Kanunî zamanında Alman imparatoruna karşı Fransa Kralı'nın himayesi amacıyla Niş'e donanma gönderilmesinden sonra, İbrahim Paşa Fransızlara, kapitülasyon adında ticaret ve hukukla ilgili konularda bazı hak ve imtiyazlar vermiş, daha

⁵⁸ Ahmet Zühtü Paşa 19 Muharrem 1311 (2 Ağustos 1893) tarihli olduğunu belirttiği ilk raporundan, 1894 tarihinde sunduğu ikinci raporu içerisinde söz edilmektedir. İkinci rapor için, Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 189-219.

⁵⁹ BOA. YEE. No: 39/15, 12 Muharrem 1311/13 Temmuz 1309 (27 Temmuz 1893). Kim tarafından hazırlandığına dair bir bilgi bulunmayan rapor şöyle başlar : "Mekâtib-i hususiyeye dair bir kuta lâyiha tahrir ve takdim olunması kurenâ-yı hazret-i padişahiye Bekir Bey kulları vasıtasıyla dünkü Salı günü telakkî ettiğim emr ü ferman-ı hakâyık nişan hazret-i Padişahi iktizâ-yı âlisinden olmakla haurnişân-ı çâkerî olan mâlûmât-ı nâfianın bervech-i âti arzına ictisâr olunur". Bu rapor, yukarıda sözünü ettiğimiz Ahmet Zühtü Paşa'nın ilk raporu ile çok yakın tarihli olmasına rağmen ona ait değildir. Ahmet Zühtü Paşa, ilk raporunda yabancı ve azınlık mekteplerinin sayıları hakkında bilgi verdiğini belirtmektedir. Halbuki bu raporda mekteplerin sayıları hakkında değil, açılış ve yaygınlaşmalarının süreci hakkında bilgiler bulunmaktadır.

sonra diğer devletlerle yapılan anlaşmalarda da bu imtiyazlar yer almıştır. Önceleri eğitim alanında Batılılara verilen herhangi bir imtiyaz bulunmadığı, ancak Kırım Harbi'nden sonra imzalanan Paris Anlaşması sırasında hazırlanan Islahat Fermanı içerisinde, her cemaate kendi mekteplerini kurma hakkının verildiğinden söz edilmektedir. Daha sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde hususi mektepler adı altında tanımlanan bu tür mekteplerin açılış ve işleyişi ile ilgili esaslar belirlenmiştir. Belgede, 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşmasının 62. maddesinde de yabancı devletlerin konsoloslarına, Osmanlı sınırları içerisindeki ruhbanlar ile kutsal yerler ve diğer yerlerdeki dinî ve hayır amaçlı açılan kurumları himaye etme hakkı verildiği ifade edilmektedir. Raporda, mevcut durumun nasıl bu hale geldiği belirtildikten sonra, artık geri dönüşün neredeyse mümkün görünmediği, özellikle gayrimüslim hatta Müslüman halkın bu mekteplere yöneldiği belirtilerek, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinin işletilebileceğinin belirtilmesinin gerçekçi olamayacağı, çünkü Ali Paşa'dan sonra sadaret görevine getirilen Mahmut Paşa'nın yanlış icraatları yüzünden iç ve dış kamuoyunun hükümetin aleyhine döndüğü ifade edilmektedir. İfadelerden, meselenin çözümünün mümkün görünmediği kanaatine ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

Yine 1893 yılında, ülkede sayılarının 2000 kadar olduğu tahmin edilirken neredeyse 10.000'e ulaştığı görülen ecnebi mekteplerinin, Abdülmecid zamanından itibaren artmaya başladığı bilinmekte ise de açılmalarının yasal dayanağının irade-i seniyyeye mi, Bab-ı Âli'nin izniyle mi yoksa yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar mı olduğu II. Abdülhamit tarafından Said Paşa'ya sorulmuştur. Said Paşa'nın Padişah'a bu konuda verdiği cevabı, önemi dolayısıyla aynen aktarmayı uygun görüyoruz:

"Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de ecnebiler tarafından mektep tesisine uhûd-ı mün'akide muktezâsınca salâhiyet-i sariha olduğu halde bunun mahiyet ve derece-i şumûlü muâhedât-ı mezkûrenin tettebbuuna ve bi'l etraf tetkikine muhtaç görülür. Eğer netice-i tetkikât bu babta delalet-i sariha-i ahdiyenin fakdanını gösterir ise hasebü'l kaide delalet-i tazammunu mevcut olup olmadığı düşünölmek lazım geleceği beyandan müstağnidir. Binaenaleyh bu ciheti teemmül olundukta saltanat-ı seniyye ile devlet-i saire beyninde akdolunan muahedelerin umumunda en ziyade mazhar-ı müsaade ve imtiyaz olan devletin imtiyazına diğerlerinin dahi nail oldukları fıkrası mevcut eydüğü tahattur olundu. Mesela 1862 sene-i iseviyesinde Danimarka Devleti ile akdolunan muahedede "Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bilcümle

düvel-i saire teb'a sefineleri ile ticaret ve seyr ü sefainine elhaletü hâzihi i'ta olunmuş ve müstakbelde i'ta olunabilecek yahut istifadesine..... gösterilecek olan kâffe-i hukuk ve imtiyâzât ve muafiyata Danimarka teb'a ve sefineleri ile ticaret ve seyr ü sefaininin dahi bihakkın nail ve haiz olmaları mahsusan mukarrer ve meşrût bulunmuştur" diye bir madde münderic bulunmuştur. Şu halde Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de, ecnebîler tarafından mekâtib teşkiline cevaz-ı sarîh akdi yok ise de uhûd-ı düvel ve onda dahi adem-i cevaz teslim olursa ânîfü'l beyan delalet-i tazammuniye-i ahdiye ki en ziyade nâil-i imtiyaz olan devletin imtiyâzâtına iştirakı temin eden madde-i ahdiyedir. Ona istinad olunacağı vârid-i hâtur olur. Bunun hangi zamanda başlamış olduğu bahsine gelince, burası Divan-ı Hümayun kuyûdunun tahdişiyle teayyün eder. Mamafih bunun tahkik buyrulmuş olduğu vechile vâlid-i vefir-i mehâmid-i cihanbârîleri ahd-i saltanatlarında iptida eylemiş olması ağleb-i melhuzdur. Çünkü hakan-ı müşarünileyh hazretleri zamanlarında akdolunmuş olan Paris Muahedenamesi'nin 7. maddesinde "Düvel-i Muazzama Saltanat-ı Seniyye'nin Avrupa hukuk-ı umumiyesi ve cemiyeti menâfiine hissedar olmakta dahil olduğunu ilan ederler ve Memâlik-i Saltanat-ı Seniyye'nin tamamıyla istiklal-i âlisine riayet etmeyi taahhüd eylerler" deyü bir madde münderic olup, Avrupa hukuk-ı umumiyesi ve cemiyeti menafiinden istifade için ona emsal lüzumu ve mekâtib dahi bu cümleye dahil olması mülhazasıyla, müsaade-i meşrûhanın ol zaman ibtidar etmesi haura gelir. Evân-ı memuriyet-i abidanemde cereyan eden muamele hakkındaki sual-i aliyeye dahi gelince bir hayli müddete râcî olan muamelat ve mekâtübât, rûz-ı merrenin efradını hıfz ve itkanda adem-i imkanı bedihî olup, maahaza zaman-ı memuriyet-i bendeganemde sefaretle veya alelîtlak ecnebîler taraflarından mektep tesisi için taraf-ı çâkerâneme müracaat vukuuyla bir muamele cereyanı tahattur olunamamıştır. Ancak hristiyan cemaatleri taraflarından bilâ-ruhsat mektep küşadı menedilmiş ve mekâtübd müzür dersler okuturulmamasına dikkat olunmak için daima valilere tahrîr-i vesâya olunmuş ve mekâtübi teftiş ve programları tetkik için taraf-ı devletten müfettişler tayin kılınmış idi.....Mekâtib-i ecnebiyenin dahi gerek idareleri gerek tedrisatı şayet hukuk-ı memlekete gayr-ı muvafik esaslar üzerine müesses ve mebni olduğu tahakkuk ettiği halde devletçe sefaretlerle bilmûzakere kavaid-i zabıta itihazı mümkün olacağı vârid-i zihn-i kâsır olur⁶⁰".

Said Paşa verdiği cevapta, mektep açılması ile ilgili özel bir anlaşma veya yapılan anlaşmalarda açık bir taahhüdün bulunmadığını; ancak bu hakkın

⁶⁰ BOA. Y.EE. No: 82/45, 11 Muharrem 1311 (25 Temmuz 1893).

dolaylı olarak, tıpkı kapitülasyonlarda olduğu gibi Avrupa'daki her devletle yapılan anlaşmada "standart" bir hak olarak, üstelik gelecekle ilgili bütün genişlemeler de peşinen kabul edilerek verildiğini belirtir. Bu uygulamanın başlama tarihi ile ilgili bilgisinin olmadığını belirten Said Paşa, bunun için Divan-ı Hümayun kayıtlarının incelenmesi gerektiğini, hatırlayabildiği kadarıyla 1856 yılında imzalanana Paris Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin, Avrupa genel hukuku ve toplumu menfaatine katılımı söz konusu olmasından dolayı, bunun gereklerinden birisi olarak mektep açılmasına izin verilmiş olabileceğini belirtir. Said Paşa, kendi sadrazamlığı döneminde yabancı mektebinin açılması hakkında bir talebin olmadığını, gayrimüslim azınlık mekteplerinin ruhsatsız açılmasına engel olunması ve mekteplerin kontrol altında tutulması için müfettişler görevlendirildiği ve valiliklere gerekli talimatların verildiğini belirtmektedir.

Belge, mekteplerin açılış ve işleyiş şartlarının neler olduğu konusunun Padişah tarafından, eski bir sadrazama sorulması ve onun da bütün bunların gerekçelerini belirtme konusundaki tereddüt ve belirsizliği ortaya koyması açısından oldukça ilginçtir. Dikkati çeken diğer bir husus da belgede, ülkedeki ecnebi mekteplerinin 2000 kadar olduğu tahmin olunur iken 10.000'e ulaştığı ifadesine yer verilmiş olmasıdır. Ulaştığı ifade edilen rakam ile tahmin edilen rakam arasındaki ölçsüzlük bir yana, 2000 rakamının da "tahmin olunması", bu kurumların denetimden ne kadar uzak ve kendi hallerine bırakıldıklarını gösteren önemli bir veridir. İlginç olan ise bahsedilen 10.000 rakamının - ki bu rakamın sayının aşırı artması anlamında, fazlalığı ifade için kullanıldığı anlaşılmaktadır - sadece yabancı değil, azınlık mektepleri de dahil edildiğinde gerçeği yansıttığıdır. Bununla birlikte mektep sayısı üzerinde kesin bir rakamdan bahsedilmesi pek de mümkün görülmemektedir⁶¹. Ülkedeki yabancı mekteplerinin ait oldukları devletler

⁶¹ 1894-1895 yıllarında İstanbul'da Rum, Ermeni, Ermeni Katolik, Musevi ve Bulgar azınlıklara ait 604, Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, Sırp, İran, Avusturya ve Amerikalılara ait 64 yabancı mektebi bulunmaktadır. Aynı yıllarda vilayetlerde azınlıklara ait, yarısı ruhsatlı 32 yaıtlı, 4115'i ruhsatlı 2290'ı ruhsatsız gündüzlü toplam 6437, yine vilayetlerde Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, İran, Avusturya ve Amerikalılara ait 326 yabancı mektebi bulunmaktadır. Bk. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 65, 97, 98-105, 106-111. Buna göre, sözü edilen dönemde her seviyedeki azınlık ve yabancı mekteplerinin toplam sayısı 7431 olarak tespit edilmektedir. Yukarıda söz ettiğimiz Ahmet Zühtü Paşa da raporunda bu mekteplerin sayısını 4000'den fazla olarak belirtmektedir. Mutlu, 1905 yılına ait bir belgeye

ile faaliyet gösterdikleri yerleşim yerleri ve isimleri, özellikle salnamelere dayanılarak belirlenmiştir⁶².

1893 tarihli başka bir belgede de yabancı mekteplerinin açılışlarındaki yasal dayanak konusunda bilgi verilirken, bu mekteplerin ilk açılmalarının Rum ve Ermeni patriklerine verilen imtiyaz ve izinlerle başladığı, Rum mekteplerinde ders verenlerin çoğunun Yunanlı olduğu ve Yunan hükümetince maddi açıdan desteklediği, ayrıca Katolik ve Protestan mekteplerinde ise ecnebî muallimlerin görev yaptıkları ve ecnebî cemiyetlerince desteklediği belirtilmektedir. Belgede, zararlı faaliyetleri görülen bu mekteplerin kontrol edilmesi için 1286 (1869) yılında hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde gerekli şartların belirlendiği ifade edilmektedir⁶³.

Mevcut durum tespit edildikten sonra, bu mekteplerin mahzurları tespit edilerek çözüm için birtakım çareler de aranmıştır. İleri sürülen çözümlere yukarıda sözünü ettiğimiz belgeler içerisinde yer verilmiştir. Mihran Boyacıyan, raporunda resmî makamların yabancı mekteplerin açılması konusunda dikkatli olunarak, gerekli sayıda ve kalitede resmî mektebin açılmasına izin verilmesi, mekteplerde Türkçe derslerine daha fazla yer verilmesi, Türkçe bilmeyenlerin memuriyete alınmaması ve bütün yazışmaların Türkçe yapılması, eğitime ayrılan mali desteğin artırılması, kaliteli öğretmenlerin tayin edilmesi gibi konulara yer vermektedir⁶⁴. Benzer önlemlere Ahmet Zühtü Paşa'nın hazırladığı raporda da yer verilerek kasaba ve köylerdeki azınlık okullarına yabancı öğretmenlerin tayin edilmemesi, azınlık nüfusunun olmadığı yerlerde yabancılara mektep açma izninin verilmemesi, Müslümanların yabancı mekteplerine gitmelerinin engellenmesi, bu mekteplerin sıkı biçimde denetlenmesi ve programlarında Türkçe der-

istinaden yabancı mektep sayısının 900 civarında olduğunu belirtir. Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 375.

⁶² Mutlu'nun eseri bu konuda iyi bir çalışma olarak kabul edilmelidir. Eserde her bir yabancı devlete ait mektepler hakkındaki bilgilere ayrı bölümlerde yer verilmiştir. Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005. Yine Ahmet Zühtü Paşa'nın hazırladığı raporun ek kısmında da mekteplerle ilgili bir liste bulunmaktadır. Bk. Çetin, Atilla : "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 207 vd.

⁶³ BOA. Y.EE. No: 86/39, 11 Muharrem 1311/13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893).

⁶⁴ Atilla Çetin, "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", s. 321.

sine yer verilmesi, ayrıca maarife ayrılan payın da artırılması gerektiği belirtilmektedir⁶⁵.

Yabancı ve azınlık mektepleri ile ilgili tespit ve çözüm önerileri üzerinde, sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda da durulmuştur. Şakir Paşa'nın sunduğu 1896 tarihli layihada bu konuya yer verilmiştir⁶⁶. Doğudaki altı merkezdeki (Vilayât-ı Sitte) eğitim çalışmalarını incelemek üzere görevlendirilen Şakir Paşa, gözlemlerini ve çözüm önerilerini lâyhasında sunmuştur. Lâyihada, bu bölgedeki gayrimüslimlerin, programında kendi din derslerine yer verilmemesi nedeniyle idadilere rağbet etmedikleri belirtilmektedir. Bu nedenle gayrimüslimler çocuklarını idadiye göndermediği gibi, kendi hususî okullarına Maarif Nezareti tarafından yardımda bulunulmasını talep etmektedir. Şakir Paşa raporunda, ülkedeki farklı dinî ve etnik yapıya sahip çocukların başlangıçtan, yani ilk öğretimden itibaren aynı mekteplerde eğitim görmelerinin (muhtelit) mümkün olup olmadığı konusunda ise şu ifadelere yer vermektedir :

".....etfâl-i müslime ve gayrimüslimenin bidayet derecesinde bir mektepte birleştirilip birleştirilmemesi maddesi mesele-i maarifin en ziyade şâyân-ı teemmül olan nazik ciheti olduğu aşikardır. Anâsır-ı muhtelifeden mürekkep bir memlekette, tevhid-i anâsır meselesinde lisanın medhal-i küllisi kabil-i efkâr olmayan hakikatlerden olmakla saltanat-ı seniyye gibi anâsır-ı muhtelifeden mürekkep olan Rusya devleti Lehistan ve Tataristan ile Kafkas cihetlerinde Rus lisanı tahsilini mecburiyet altına alıp bu bahiste pek ziyade şiddet göstermiş olması bu maksadı istihsal esasına müsteniddir. Hâl-i sibâvette bir mektepte aynı lisan tahsiliyle tevağğul eden etfâl arasında cinsiyet ve milliyet mukteziyâtı olan beynûnet, gereği gibi taklil-i şiddet edeceği cihetle, kurrâ mekâtüb-i iptidaisine milel-i gayrimüslimeden verilecek etfâl, mekâsıd-ı siyasiyeye mebni tesis olunan millî mekâtübde olduğu vechile fikren zehirlenmiş olmaktan masun olarak, vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyeceği derkâr olduğundan, fikirleri bozulmuş Ermenilerin etfâlini bu mekteplere vermeye pek de yanaşmamaları vârid ise de mektepler muhtelit olmak esası üzerine teşkil olunur ve umûr-ı diniyye tahsilatı her karye imam veya pa-

⁶⁵ Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 197 vd..

⁶⁶ BOA. Y.EE. No: 131/21, 16 Zilkade 1313/17 Nisan 1312 (29 Nisan 1896). Şakir Paşa'nın aynı konuyla ilgili daha sonra, 1898 yılında hazırladığı başka bir raporu daha bulunmaktadır. Bk. Yahya Akyüz, "II. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", s. 126-128.

pazlarına bırakılıp mekâtib-i iptidaiye tahsilatı yalnız hükümet lisanı olan lisan-ı Osmaniye ve Hesap'tan Âmâl-i Erbaaya hasredilirse vakten minelevkât etfâl-i gayrimüslimenin mekâtib-i mezkûreye alı şacakları a ğleb-i ihtimalattan olup bilfarz ve'ttakdir etfâl-i mezkûre bazı efkâr-ı fâsideye mebni mekâtib-i mezkûreye girmekten istinkaf eyledikleri takdirde saltanat-ı seniyyenin maarif-i umumiye tesisine ve halktan maarif hissesi istifa etmesinden maksadı lisan-ı resmî olan lisan-ı Osmaniye tamim etmek maddesi olup bunun için herkese açık mekâtib-i iptidaiye teşkil ve tesis etmekle teb'asının her sınıfına karşı vazife-i hükümrânisini ifa etmiş olacağından milel-i gayrimüslimenin maarif ianesinden başkaca hisse ifrazı talebine artık salahiyetleri kalmayacağı derkârdır. Elhasıl intişâr-ı maarif maksadının istihsalı hakkında nevâhi ve kurrâya tamimi lüzumu mübrem altında bulunan mekâtib-i iptidaiyenin muhtelit bulunmasında ehl-i arz ahalisinin istifadesinden ziyade siyaset-i hükümet-i seniyyenin müstefid olacağına dair çakerlerince kanaat-i vicdaniye hasıl olmuş bulunduğu gibi böyle muhtelit mekâtib-i iptidaiye tesis olunması tecviz buyrulduğu takdirde devlet ya her sınıf teb'asına da ayrıca birer mekâtib-i iptidaiye yapmak veyahut ianeden hisse ifrâz eylemek gibi maarif varidatıyla kat'a nisbet kabul etmeyecek bir teklife veyahut teb'a-i gayrimüslime etfâlinin tahsilatını maarif-i umumiye tenkîsâtına müsait olmayan ve ekser evkâtte bazı mekâsıt-ı siyasiyeye binaen tesis edilen mekâtib-i hususiye ve milliyeye müsaade mecburiyetinden dolayı menâfii siyasiyeye muhalif usûl-i maarif kabul etmeye ihtiyaç husulü zaruridir. Elviye-i Sitte'de rıza-yı merâhim-i irtizâ-yı padişahiye muhalif zuhur eden i ğtişâş-ı âhire, marû'larz, mekâtib-i hususiye ve milliyelerde ezhân-ı etfâlin zehirlenmiş ve bu cihetle tesvîlât-ı hariciyeye kapılma ğa istidat hasıl olmuş bulunmasının pek çok yardımı olduğunu inkar kabil değildir. Binanaleyh maarif-i umumiyenin yalnız teb'a-i müslimeye neşrinden ibaret bir daire-i hususiyeye hasrı yolunda tahdidi muvafık hikmet ve hükümet olamayıp bunun bidayette de nihayette de muhtelit bir halde idaresi ve bu maksada mebni maarif-i umumi zamnamesinin tevsî' ve ta'dili iktiza eder".

Şakir Paşa, eğitimde özellikle annelerin öneminden bahsederek bu konudaki yetersizliği şöyle anlatır :

"Bir de terbiye-i etfâl emr-i mühimminin en büyük kısmı vâlidelere ait olduğu halde buralarda islam ve hristiyan kâffe-i nisvân ulûm ve maariften bî-behre ve nâdân olmalarıyla maarif-i umumiye kısmının bu cihetine dahi biraz itina olunarak şimdiye kadar yalnız merkez-i vilayetlere münhasır kalmış olan inas rüştiye mekteplerinin bit-tedric livalara ve bilâhare kazalara tamimi mukteziyât-ı ahvalden olup maarif varidatının kusal ğı şimdiye

kadar buna hâil bulunduğu anlaşılıyor. İşte bu makule ihtiyâcât pîş-i nazar-ı dikkate alındığı surette ciddi bir suretle karşılık tedariki çaresi bulunmadıkça maarifin her cihetinin tevsiiine imkan olamayacağı muhtac-ı izah olmadığından bâlâda tafsil olduğu suretle içinde ziraatten aşr-ı aşr istih-sali ve beldeler emlak ve temettu' vergilerinden dahi kifayet derecesinde bir hisse-i iane istifası maarif-i umumiyenin tevsiiine ve maksad-ı intişara en muvafık ve en ciddi ve en eslem suret olup bu vechile makâsıt-ı saltanat-ı seniyye hasıl edebilecek ciddi bir tedbir ittihaz buyrulmuş olacağı aşikardır".

Şakir Paşa'nın raporunda ön çıkan hususlar kadınların cehaletinin giderilmesi, mekteplerde Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim görmeleri, din eğitiminin ilk öğretimden itibaren mektep programları dışında bırakılıp bu bilgilerin köy imam ve papazları tarafından ayrıca verilmesi, Türkçe öğretimine önem verilmesi gerektiği konularıdır. Şakir Paşa, gayrimüslimlerin eğitiminden sorumlu ayrı bir idari birimin kurulmasının, hem devletin amaçları hem de maarif nizamnamesi açısından uygun olmayacağı kanaatindedir.

Aynı amaçla hazırlanan 25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) ve 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1889) tarihli iki raporda da yabancı ve azınlıklar tarafından açılan mektepler ile yetimhanelerin kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili alınması gereken tedbirlere yer verilmiştir⁶⁷. Raporlarla birlikte yer alan ve Sadrazam'ın imzasını taşıyan Padişah'a arz yazısında, Diyarbakır Vilayeti'ndeki Palu kazası ile Çüngüş nahiyesindeki kimsesiz Ermeni çocuklarının barınması ve eğitimleri gerekçesiyle misyonerler tarafından tesis edilen yetimhanelere, şimdilik engel olunmamasının Dahiliye Nezareti tarafından bildirildiğinden bahsedilerek, alınması gereken tedbirlere yer verilmiştir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerine karşı, engellenmesi yerine, bu faaliyetlerin gelişmesine imkan sağlayan şartların giderilmesi yolu tercih edilmektedir. İşte böyle bir düşünceyle, söz konusu komisyon ile Maarif Nezareti, alınacak tedbirler hakkında kapsamlı raporlar hazırlamıştır.

Sözünü ettiğimiz raporlardan ilki 25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) tarihli olup, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın başkanlığında Maarif Nazırı Zühtü Paşa, Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Mekâtib-i Rüstiye Müdürü Celal Bey'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs

⁶⁷ BOA. Y.A.Res. No: 101/39. 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899)

1899) tarihli ikinci rapor ise Maarif Nezareti tarafından hazırlanmıştır. Her iki raporda da konuya yaklaşım tarzı ve ileri sürülen çözüm önerileri birbiriyle benzerlikler taşımaktadır. Raporlarda, söz konusu mekteplerle ilgili olarak alınması gereken önlemlere yer verilirken din ve etnik ayırımdan söz edilmeyip, eğitimde amaç birliği vurgulanarak devletin teb'ası arasında fark gözetilmeksizin "evlâd-ı ahalinin tevhid-i terbiye ve talimi" için gerçekleştirilmesi gerektiği özellikle belirtilmektedir. Aynı şekilde eğitimin muhtelit olması gerektiği de belirtilmektedir.

Komisyon tarafından hazırlanan ilk raporun baş tarafında, komisyonun görevlendirilmesinden ve bu görevlendirilme yazısında, misyonerlerin zararlı faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi için ülkedeki her sınıf teb'a çocukları için iptidailer ve yetimhaneler, ayrıca imkanlar ölçüsünde bazı yerlerde yüksek dereceli okullar (mekâtüb-i âliye) açılması gerektiğinden söz edilmektedir. Ayrıca, bu eksikliklerin giderilmesi halinde misyonerlerin mektep, yetimhane vs. gibi kurumlar açmalarına gerek kalmayacağı için bunlara izin de verilmemesi gerektiği, sadece hristiyan çocuklarına sarfedilmek üzere bağışta bulunmak isteyenlerin ise bağışlarının kabul edilerek sadece onlara hasredilmesi gerektiğine yer verilmektedir. Bütün bunlardan sonra misyonerlik amaçlı kişi ve kurumların faaliyetlerine izin verilmemesi konusunda çalışmalar yapmak üzere, komisyonlarının, 24 Nisan 1315/25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) tarihinde görevlendirildiği belirtilmektedir.

Raporlarda yer verilen görüş ve öneriler şu esasları içermektedir:

Ülkede yeterli sayıda mektep açılmalı, eğitime gereken mâlî pay ayrılmalıdır. Yabancıların özellikle mektep açmak istedikleri vilayetlerde devlet tarafından muhtelit, meccani ve leylî (parasız ve yatılı) darüttalimler, iptidai ve sanayi mektepleri ile bunlara muallim yetiştirecek darülmualliminlerin, ayrıca kız ve erkek rüştiyelerinin açılması gerekir. Bunların yanısıra yetim çocukların eğitimi de ihmal edilmemelidir.

Gayrimüslim çocuklarının ecnebî mekteplerine yönelmesinin başlıca sebebi yeterli sayı ve kalitede özellikle idadi mektebinin bulunmamasıdır. Ecnebî ve yabancı idadilerinin sayısı resmî idadilerin 2-3 katıdır. 104 idadinin açılması planlanmış, ancak pek azı açılabilmiş iken bile idadi talebesinin %15 kadarının gayrimüslim çocuğu olduğu göz önüne alınınca, yaygınlaştığında ne kadar rağbet göreceği anlaşılmaktadır.

Ecnebi teb'a çocuğunun olmadığı mahallerde ecnebilerin mektep açmalarına izin verilmemelidir. Bu şart sağlanır ise gerekli denetim yapılarak izin verilmeli; ancak hiçbir suretle Osmanlı teb'ası Müslüman çocukların bu mekteplere gitmesine izin verilmemeli, ayrıca mümkün olduğu kadar gayrimüslim çocuklarının da ecnebi mekteplerine gitmelerine meydan verilmemelidir. Buna göre gayrimüslim de olsa Osmanlı vatandaşlarının bu mekteplere gitmesi engellenmeye çalışılmakta, diğer ifade ile devlet, zararlı gördüğü bu mekteplere devam konusunda, teb'ası arasında din ve ırk farkı gözetmemektedir.

Her seviyedeki (iptidai-rüşti-idadi) ecnebi ve azınlık mekteplerinde Türkçe öğretimine yer verilmelidir.

Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının aynı eğitim kurumu ve programı içerisinde eğitim görerek ortak amaçlar etrafında birleştirilip, ecnebi mekteplerine olan rağbet adım adım azaltılıp, zararlı etkilerden korunması amacıyla ulaşabilmek için şimdilik Suriye, Beyrut, Halep, Aydın, Hüdavendigar, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana, Sivas, Edirne, Selanik, Manastır, Kosova ve Yanya vilayetlerinde başlanmak ve alınacak sonuçlara göre uygun diğer vilayetlere de yaygınlaştırılmak üzere muhtelit, meccanî ve devam mecburiyeti olan iptidai ve rüştiyeler, ayrıca bu vilayetlerdeki ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin programlarında yer verilen dersleri Türkçe okutmak üzere, güvenilir gayrimüslim muallimlerin de görevlendirildiği mektepler açılmalıdır.

Bazı vilayet ve liva merkezlerinde kurulması esasen planlanmış olmakla beraber, maarif bütçesinin yetersizliğinden dolayı şimdiye kadar açılmamış olan yatılı ve gündüzlü idadi mekteplerinin açılışının gerçekleştirilmesi, mevcut mekteplerin genişletilmesi ve bir kısmının da yatılı hale getirilmesi gerekir.

Kız ve erkek rüştiye mekteplerinin eksiklerinin hızla tamamlanarak, diğer taraftan da kaza merkezlerinde Maarif Nizamnamesinde belirtilen şartları taşıyan ancak mâlî yetersizlik nedeniyle açılmayan yeni rüştiyelerin açılması gerekir.

İstanbul'daki Darümualliminden taşralardaki rüştiyeler için muallimler gönderilmekte ise de sayıları yetersiz kaldığından, vilayet merkezlerinde bulunan iptidai darümualliminlerinde rüştiye sınıflarının açılması, ayrıca iptidai mektep muallimlerinin yetiştirilmesi için liva merkezlerinde de birer ip-

tidai darümuallimininin açılması, bunların yanısıra mekteplerde okuyan talebelere ayda 30'ar 40'ar kuruş maaş ödenmesi gerekir.

Tahsilin birinci kademesi olan sıbyan ve iptidai mektepleri ıslah edilecek, henüz mektebi olmayan kasaba, nahiye ve köylerde sıbyan ve iptidailer açılması, burada görevlendirilecek muallimlere Maarif Nizamnamesi hükmüne göre her cemaat tarafından aidatlarının ödenmesinin sağlanması, ödeyemeyecek durumda olan cemaatin aidatının devletçe ödenmesi, aynı nizamname gereğince belirlenen yaşa gelen çocukların mektebe devamların mecburî tutulması, ilk öğrenimlerini tamamlayan gayrimüslim çocuklarının rüştiye ve idadilere devam etmeleri için yetkililerin gerekli tedbiri almalarına önem verilmesi gerekir.

Erzurum ve Suriye ve Bağdat gibi İstanbul'a uzak yerlerdeki idadi mekteplerinin son sınıflarından sonra isteğe bağlı ve gündüzlü olarak dört yıl süreli hukuk eğitimi verilmeli, ayrıca İstanbul'daki Tıbbiye-i Mülkiye'nin benzeri olmak üzere idadi mezunlarının kabul edileceği Mülkiye Mekteplerinin açılması gerekir.

Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Yanya, Aydın, Suriye, Beyrut, Halep, Hüdavendigar, Sivas ve Erzurum gibi yabancıların fesadına en fazla maruz kalan vilayetlerde yalnız birer maarif müdürü bulunduğu ve işlerinin yoğun olmasından dolayı zararlı kitapların ve mekteplerin tahkikatı, eğitim alanında yapılması gerekenlerin icra ve takibi gibi görevlerini yeterince yerine getirememektedirler. Bu müdürlerin yanına mülkiye ve sultani mezunu, dil bilen müfettişler ve yardımcılar gönderilmesi, Bağdat, Diyarbakır, Bitlis, Van, Musul ve Basra vilayetlerine de birer maarif müdürü tayin edilmesi ayrıca diğer resmî görevlilerin de bu konularda yardımcı olmalarının sağlanması gerekir.

Öğretim süresi 7 sene olan idadi mekteplerinin 6. ve 7. sınıflarında olan talebelerden ismine kur'a isabet edenler için medrese talebeleri ile aynı usûlün uygulanması ve başarılı olanların askerliklerinin ertelenmesi gerekir.

Raporda, alınması gerekli tedbirler sıralandıktan sonra bütün bunların gerçekleştirilebilmesinin maarif bütçesine yeni bir yük getireceği belirtilmektedir. Maarifin mevcut bütçesinin giderlerini karşılamakta yetersiz olduğu belirtilen raporda, öncelikle genel bütçeden eğitime ayrılan payın artırılması gerektiği, Romanya, Sırp ve Yunan hükümetlerinin maarife ayırdığı payın %10, Bulgar hükümetinin ise 1/3 nispetinde olmasına rağmen Osmanlı Dev-

leti'nin eğitim için bütçesinin ancak %1.5 gibi çok az bir miktarını ayırdığı belirtilmektedir. Raporda, söz konusu mâlî yükün karşılanması için alınmakta olan bazı vergilerden maarife ayrılan payın artırılması, maaşlardan maarif için %0.5 oranında kesinti yapılması, meşrubat satışından payın ayrılması, terceme-i hal varakası, ilmühaber, pasaport, esnaf, av ve mürûr tezkereleri, talebelere verilen şهادetname ve tasdiknameler gibi resmî evrak ile gümrük işlemlerinden kesinti yapılması, kurban derilerinin maarif için toplanması, kullanılmayan arazilerde maarif namına ziraat yapılarak gelir temini, dava vekilliği için hukuk mektebi adına kesilen payın eğitime aktarılması, maarif vergisi uygulanmayan Trablusgarp ve Yemen Vılayetlerinde bu verginin tahsiline çalışılması gibi yollar önerilmekte, ayrıca bütün bunların aynı anda yapılması mümkün olmadığından, yapılması gerekenlerin önem sırasına göre belirlenmesi de istenmektedir.

Bütün bu çalışmalar sonunda ortaya çıkan ve konu ile ilgili olarak alınması uygun görülen tedbirler arasında eğitim çalışmalarının hem nicelik hem de nitelik olarak artırılması gerekliliği fikri ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede öncelikle eğitim kurumlarının sayısının artırılması ve ülke sathına yaygınlaştırılması öngörülmüştür. Belirlenen bu hedefin II. Abdülhamit döneminde belirli ölçüde gerçekleştirildiği, sayısal artışın yanında öğretim programlarının devleti ayakta tutmaya yönelik olarak geliştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir⁶⁸. Bununla birlikte, Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan eğitimde öğretim ve amaç birliğinin sağlanamamasının doğurduğu olumsuz sonuçların II. Abdülhamit döneminde açıkça ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Söz konusu problemin çözümü için ileri sürülen fikirler içinde etnik köken ve inanç bakımından farklı özellikler taşıyan teb'anın, aynı mektep ve aynı program dahilinde aynı amaçlar için eğitilmeleri gereği vurgulanmaktadır⁶⁹. Bu amaca hizmet etmek üzere öncelikle ilk öğretim aşamasında Türkçe öğretimine özel bir yer verilmesi fikri ileri çıkmıştır. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz, 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899) tarihinde Maarif Nezareti tarafından hazırlanan raporda⁷⁰, ecnebî ve gayrimüslim mekteplerinde, hükümetin mekteplerinde okutulan Türkçe

⁶⁸ II. Abdülhamit dönemi eğitim çalışmaları için, Bk. Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi., Ankara 1991; Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.

⁶⁹ Bu düşünceler esasen, yaklaşık otuz yıl sonra 1924 yılında gerçekleştirilen tevhid-i tedrisatın gereklilik ve isabetini de ortaya koymaktadır.

⁷⁰ Y.A.Res. No: 101/39.

(Lisan-ı Osmani) ile ilgili derslere de yer verilmesi gerektiği, böylece "...teb'a-i müslime ve gayrimüslime etfâlinin şimdilik kısmen olsun aynı usul-i tahsil ve idare tahunda iktisab-ı terbiye ile bir fikr-i sadakat ve hamiyette icmâ ve ittihad ..." sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Söz konusu bu durumu, esasen Tanzimat'tan sonra yoğun biçimde ortaya çıkan, eğitimdeki çok başlılığın giderilmesi yönünde, zamanında ve doğru bir tespit ve yerinde bir çaba olarak görmek gerekir. Yabancı okullar, medreseler ve mekteplerden oluşan eğitim kurumlarının eğitim hedefleri olarak aralarında birliğin olmadığı bilinmektedir. Böyle bir yaklaşım, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde ilköğretim kurumları olarak kabul edilen ve her cemaat için ayrı ayrı kurulması öngörülen iptidai ve rüştiye mektepleri için öngörülen bu esasın değiştirilmesine bağlıdır ki böyle bir yapısal değişiklik gerçekleştirilmemiştir.

Eğitimde amaç birliğinin olmamasının doğurduğu sıkıntıların giderilmesi için ilk teşebbüsün daha da erken tarihe, 1891 yılına kadar geriye götürülebileceği anlaşılmaktadır. Bu tarihte mektep programlarının birleştirilmesi (tevhidi) konusunu görüşmek üzere kurulan bir komisyonun çalışmaları sonunda alınan kararlar arasında şu ifadelere yer verilmiştir:

"...mekâtib-i husûsiyenin her derecesinde cereyan eden muhtelif programların dahi ref'iyle onların da ittihaz olunan resmî program dairesinde tedrise itibâ' edilmesi fevâid ve muhsenâtu mücib olacağı derkâr...⁷¹".

Diğer taraftan farklı dinlere mensup öğrencilerin bulunduğu eğitim kurumlarındaki programlarda din derslerinin yer alması bir problem olarak görülmüş, çözüm için de bu derslerin mektep dışında okutulmasının uygun olacağı fikri ileri sürülmüştür. Tanzimat döneminde din derslerine, ayrı cemaatler için açılan iptidai ve rüştiye mekteplerinde yer verilirken, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin karma (muhtelit) eğitim gördüğü idadilerde ise yer verilmemiş, II. Abdülhamit döneminde ise bütün mekteplerde din derslerine yer verilmiştir. Bu dönemde hazırlanan raporlarda, gayrimüslimlerin resmî idadilere gitmemelerinin gerekçesi olarak, programda İslam din derslerinin olması ileri sürülmüştür. Yine, ilk öğretim kurumlarının birleştirilmesi fikrine bağlı olarak, bu kurumlardaki din derslerinin de programdan tamamen kaldırılıp, din derslerinin mektep dışında verilmesi fikri ileri sürülmüş; ancak tespit edebildiğimiz kadarı ile böyle bir uygulamaya gi-

⁷¹ BOA. Y.A.Res. No: 56/51, 13 Rebiülahir 1309/3 Teşrinisani 1307 (15 Kasım 1891).

dilmemiştir⁷². Kanaatimizce gidilmemesi de isabetli olmuştur; çünkü Tanzimat yıllarında idadilerdeki uygulamanın olumlu yönde bir katkısının olmadığı anlaşılmaktadır⁷³. Diğer taraftan her insan ve toplum için bir gerçeklik olan dinin öğretim konusu yapılacağı yerin, farklı inanç kesimlerinden oluşan toplumlar için de geçerli olmak üzere, öncelikle okul olması gerektiği -farklı görüşlere rağmen- daha isabetli görünmektedir⁷⁴.

Mekteplerin etkinliklerinin azaltulması veya ortadan kaldırılması konusunda alınan tedbirlerden birisi de Müslümanların çocuklarını bu mekteplere göndermekten menedilmesi olmuştur. Müslüman ahalinin ecnebî mekteplerine çocuklarını gönderme nedenleri arasında sayılabilecek yeterli eğitim imkanlarının kısıtlı oluşu giderildikçe bu tür harekette bulunanlara bir tepkinin doğduğu görülmektedir. Bu mekteplere çocuklarını gönderen Yaver Celal Paşa ile Tophane Sanayi Alayı Miralay Mehmet Bey, padişah tarafından uyarılmış, artık kız veya erkek çocuklar için yeterli eğitim imkanlarının hazırlandığı belirtilerek, söz konusu davranışın "muğayir-i şeâir-i diyanet-i İslamiyye" olduğu belirtilerek çocuklarını bu mekteplerden almaları istenmiştir⁷⁵. Aynı endişe, döneme ait diğer belgelerde de dile getirilmektedir⁷⁶.

C. SONUÇ

Yabancı ve azınlık mekteplerinin problem halini almasında Tanzimat döneminden itibaren kuruluş şartları ve denetlenmesinde yasal düzenlemelerin ve eğitim alanında gerekli çalışmaların yapılmamasının yanı sıra, belirlenen yasal düzenlemelerin uygulanmasındaki ciddiyetsizliğin çok

⁷² Derslerin programdan kaldırılması bir yana, yapılan düzenlemeler ile daha etkili hale getirilmesi sağlanmıştır. Bk. Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.

⁷³ Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 67.

⁷⁴ Her toplumun ya da devletin içinde bulunduğu tarihi ve güncel şartlara göre bu alandaki öğretimi gerçekleştirme yeri ve biçimini düzenlemesi bir yetkinlik alanı olarak görülmelidir. Ancak bizim toplumumuz açısından, aradan geçen yaklaşık bir asırlık süre ve farklı uygulama biçimlerinden sonra, bu konudaki en uygun tarzın, din öğretimine okulda yer verilmesi olduğunu söyleyebiliriz. İnanç ve kültür farklılığının, din derslerine okulda yer verilmesi için engel ve problem kaynağı değil, tam tersine farklılıklara rağmen birlikte yaşayabilme kültürünün oluşmasına katkısı olması açısından bir gereklilik olduğunu düşünüyoruz.

⁷⁵ BOA. Y.PRK.BŞK. No: 12/85, 20 Cemaziyelahir 1305 (4 Mart 1888).

⁷⁶ BOA. Y.EE. No: 49/76, 29 Rebiülevvel 1322/1 Haziran 1320 (13 Haziran 1904).

önemli payının olduğu açıkça görülmektedir. II. Abdülhamit döneminde bu konu ciddi biçimde ele alınmıştır. Ancak bir önceki dönemdeki ihmallerin hazırladığı ve ortaya çıkardığı ortam, problemin çözümünü çok daha zor hale getirmiştir. Dış siyasî baskıların yanında, içerideki mali ve idari sıkıntılar, yeni oluşturulan modern eğitim teşkilat ve kurumlarının henüz tam yerli yerine oturmaması ve altyapıda mektep binalarından öğretmen yetiştirilmesine kadar pek çok eksikliğin bulunması, çözüm için ileri sürülen çalışmaların gerçekleşmesine hatta başlatılmasına engel teşkil etmiştir.

Bütün bu ortaya konulara bakıldığında söz konusu sonucun ortaya çıkmasında hiç şüphesiz Osmanlı eğitim sistemine yön veren makamların öncelikle ihmallerinin ve gelişmeleri önemsememelerinin önemli payının olduğu görülmektedir. İhmalin yanında, devletin özellikle askerî, siyasî ve ekonomik durumu itibarıyla zayıf bulunmasından yararlanmak için yapılan dış baskıların da ciddi payının olduğu gözden kaçmamaktadır. Tanzimattan itibaren ortaya çıkan bu gelişmeler, II. Abdülhamit döneminde, gözden kaçması mümkün olamayacak derecede artmıştır. Doğal olarak devlet, kendi siyasî ve toplum yapısı için yıkıcı nitelikte tehdit oluşturabilecek bu gelişmeleri kontrol altına almak istemiştir. Dönem içerisinde gerçekleşen birtakım acı olaylar bu endişenin bir "vehim" olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu gerçeğe rağmen Osmanlı idaresi kanun dışı hiçbir uygulama ve aşırı tepkiye girişmemiş, devlet, kimliği ve sorumluluğunun gereğini sağduyu ve serinkanlılıkla yerine getirmiştir. Bu konuda Osmanlı idaresinin temel yaklaşımı, geleneksel çizgisi doğrultusunda, teb'asının eğitim hakkı yanı sıra, inanç hak ve özgürlüğünü koruyarak bu konularda baskı ve istismara uğramalarına engel olmaya çalışmak olmuştur.

Sonuç olarak, ortaya çıkan söz konusu problemin çözümünün sonuçsuz kaldığı, dönemin sonlarına ait belgelerden anlaşılmaktadır. 1903 tarihli bir belgede, mektep açmak için izin isteyen Amerikalıların talebi Meclis-i Mahsus'ta görüşülürken bu hakkın verilmesi gerektiği, aksi halde talebi tekrarlayarak ısrarcı olacakları gibi diğerlerine verilen hakkın kendilerine verilmemesinin izahının da yapılamayacağı belirtilerek, acizce bir tavır sergilenmektedir⁷⁷. 1907 tarihli rapor niteliğindeki diğer bir belgede de çocuklarını yabancı mekteplerine gönderen ailelerin, bu mekteplerdeki eğitim kalitesi yüzünden haklı olabilecekleri; ancak hiç olmazsa göndermeden önce yeterli

⁷⁷ BOA. Y.A.Res. No: 119/50, 20 Zilkade 1320/5 Şubat 1318 (18 Şubat 1903).

din eğitimini vermesi gerektiğinden söz edilerek, bu problemin çözümünden ümitsizce söz edilmektedir⁷⁸. Söz konusu mekteplerin denetim altına alınmaları ancak Cumhuriyet dönemindeki kararlı tutumla mümkün olabilmıştır. Gerek Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim kurumlarındaki amaç birliğinin sağlanması, gerekse bu kurumların faaliyetlerinin ciddi biçimde denetlenmesi, daha önceki dönemlerde karşılaşılan problemlerin giderilmesi noktasında atılan hayati adımlar olmuştur⁷⁹.

⁷⁸ BOA. Y. PRK. AZJ. No: 52/28, 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907).

⁷⁹ O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi V*, s. 2078-2091; Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1982, s. 19-20, 55-61.

KAYNAKÇA

- Açıkses, Erdal : *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)*, Yayınlayan : Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Akgündüz, Ahmet : *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990.
- Akyüz, Yahya : "II. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", *A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi III/1-4*, Ankara 1970, s. 121-130.
- Alan, Gülbadi : "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 153-182.
- Alan, Gülbadi : "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 183-204.
- Alan, Gülbadi : *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.
- Alkan, Mehmet Ö. : *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000.
- Aydın, M. Akif : *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay., İstanbul 1996.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) :
- A.DVN.MHM. No: 5/1.
- DH.EUM.THR. No: 5/29
- Y.EE. No: 5/127; 5/128; 10/53, 39/15, 49/76, 82/45, 86/39; 131/21, 131/28.
- Y.A.Hus. No: 201/65; 236/52; 238/33; 269/88; 269/88; 272/56.
- Y.A.Res. No: 56/51; 81/6; 101/39; 101/70; 119/50.
- Y.MTV. No: 76/46; 260/200; 302/216.
- Y.PRK.AJZ. No: 52/28.
- Y.PRK.BŞK. No: 12/85; 53/126; 60/24; 62/64.

Y.PRK.DH. No:8/25.

Y.PRK.MKT. No: 45/5.

Y.PRK.UM. No: 5/20; 44/96; 48/69.

Bozkurt, Gülnihal : *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998.

Çetin, Atilla : "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, Sayı: 253, Yıl: XXII, Mayıs 1984, s. 316-324.

Çetin, Atilla : "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, Yıl: 1981-1982, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1983, s. 189-207.

Deringil, Selim : *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2002.

Ergin, O. Nuri : *Türk Maarif Tarihi I-IV*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa : *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1982.

Haydaroğlu, İlknur Polat : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

İkdam, Sayı: 482, 545, 806, 822, 826.

Karal, Enver Ziya : *Osmanlı Tarihi V*, TTK. Yay., Ankara 1988.

Kenanoğlu , Macit : *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yay., İstanbul 2004.

Kieser, Hans-Lukas : *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yay., İstanbul 2005.

Kili, Suna/Gözübüyük, A.Şeref : *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.

Kocabaşoğlu, Uygur : "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 548-551.

- Kocabaşoğlu, Uygur : *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1991.
- Kodaman, Bayram : *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi., Ankara 1991.
- "Meclis-i Vükelaca Ba'de't-tezekkür Müsaade-i Seniyye İstihsal Edilmedikçe Mektep Küşadına ruhsat Verilmemesi Hakkında", *Düstur VI*, Tertib-i Evvel, s. 1456-1457.
- "Mektep Küşadı Hususunun Bi'l-istizan Sudûr Edecek İrade-i Seniyye Üzerine Ferman-ı Âli Sudûruna Taliki Hakkında İrade-i Seniyye" *Düstur V*, Tertib-i Evvel, s. 759-760.
- "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur II*, Tertib-i Evvel, s. 184-219.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver, MEB Yay., Ankara 2002.
- Mutlu, Şamil : *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005.
- Ortaylı, İlber : "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 481-487.
- Ovacık, Mustafa : *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırmaları Ens. Yay., Ankara 2003.
- Richter , Julius : *A History of Protestant Missions in The Near East*, Newyork 1910.
- Ülken, H. Ziya : *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1969.
- Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi IX*, Yayınlayan: Münir Aktepe, Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul 1984.
- Zengin, Zeki Salih : *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.
- Zengin, Zeki Salih : *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, MEB Yay., İstanbul 2004.